

Colofon

Bestuur vereniging:

Bert van Beek, voorzitter
telefoon 073-551 49 12
Hein Gartsen, secretaris
telefoon 073-551 31 92
Frans Cooijmans, penningm.
telefoon 073-551 43 59
Jan Spit, lid
telefoon 073- 551 48 28

Postadres:

Theerestraat 42 (Viataal)
5271 GD Sint-Michielsgestel

Website:

www.deheerlijkheidherlaar.nl

E-mail:

info@deheerlijkheidherlaar.nl

Bankrelatie:

Rabobank Sint-Michielsgestel
Rek. nr. 13.36.98.742

Contributie per jaar

Heemkundevereniging:

- 15,- voor leden
- 10,- voor gezinsleden
- 5,- voor aspirant-leden
- 25,- voor donateurs
en begunstigers

Heemhuis

p/a Viataal, Theerestraat 42
Geopend 1° woensdag v/d maand,
14 - 16 uur en na afspraak,
tel: 073-551 43 59

Redactie “Den Heertgang”:

Frans Cooijmans
Nico van Hengstum
Ruud van Aart
Thijs Braam
Piet Donders

Redactie adres:

Schijndelseweg 3
5271 BK Sint-Michielsgestel
info@deheerlijkheidherlaar.nl

Drukwerk:

Drukkerij “Herlaar”

Ontwerp omslag:

Jan Veenman

Voorwoord van de redactie

Den Heertgang in een geheel nieuwe jas. Misschien is het voor u, lezer even wennen, maar wij zijn zeer te spreken over het fraaie ontwerp van Jan Veenman. De archiefmap, van stof ontdaan, waar de inhoud half uitvalt. Er is zo veel van stof te ontdoen. Er is ook zo veel wat stof doet opwaaien. Het vermoeden van Ruud van Aart, dat een deel van Vught en Oud Herlaar eens een geheel vormden en Datmunda heetten; dat mag toch opzienbarend genoemd worden. De schrijver en de redactie nodigen iedereen van harte uit om te reageren op dat idee. Nico van Hengstum blijft in dat zelfde gebied en laat zien dat sommige dingen in de loop der eeuwen nauwelijks veranderd zijn. Bovendien geeft hij een aardige inkijk in het werk van de transcriptiewerkgroep. Verder nog wat kortere artikelen over interessante onderwerpen. Genoeg stof om te lezen en te overdenken lijkt ons.

INHOUDSOPGAVE

- 2. Haanwijk, akte van overdracht van Den Dam in 1661
- 12. Interessante websites
- 14. 200 jaar Protestants kerkje in Sint-Michielsgestel
- 17. De votiefsteen van Ruimel
- 20. Herlaar en Vught, onderzoek aan een vermoeden

HAANWIJK, AKTE VAN OVERDRACHT VAN DEN DAM IN 1661

Nico van Hengstum

De werkgroep van de heemkundevereniging "De Heerlijkheid Herlaar" te Sint-Michielsgestel maakt transcripties van stukken uit de archieven van Sint-Michielsgestel. Dit jaar hebben wij een aantal akten uit het archief van Haanwijk genomen. Hier bekijken wij een akte van overdracht van een grondstuk in het jaar 1661 (BHIC tg.278 inv.12).

In de akte staat dat de rentmeester van Oud-Herlaar, Le Lyon, een grondstuk overdraagt aan de heer Sweerts. De heer Sweerts had het grondstuk gekocht voor 600 gulden van de Vrouwe van de heerlijkheid Herlaar. De Vrouwe was niet alleen heer van de heerlijkheid Herlaar, Sint-Michielsgestel en Gemonde, maar bezat ook persoonlijk een aantal grondstukken in de heerlijkheid en daarbuiten. De heren Sweerts zijn de eerste eigenaren van wat wij nu kennen als het landgoed Haanwijk.

In de akte lezen wij dat de overdracht gebeurt voor de schepenen van Sint-Michielsgestel, volgens de officiële regels en vastgelegd wordt in een 'bezegelde' akte. Belangrijke transacties werden in die tijd vastgelegd voor en door de besturen van de dorpsgemeente. De heren van Haanwijk gingen voor de akten naar de schepenen van Sint-Michielsgestel, Vught of 's-Hertogenbosch.

De originele akte wordt bewaard in het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC). De zegels van de schepenen, die onderaan de akte hingen, zijn verdwenen. Jef van Veldhoven heeft van de akte een foto gemaakt (zie hierboven voor een afbeelding van de akte).

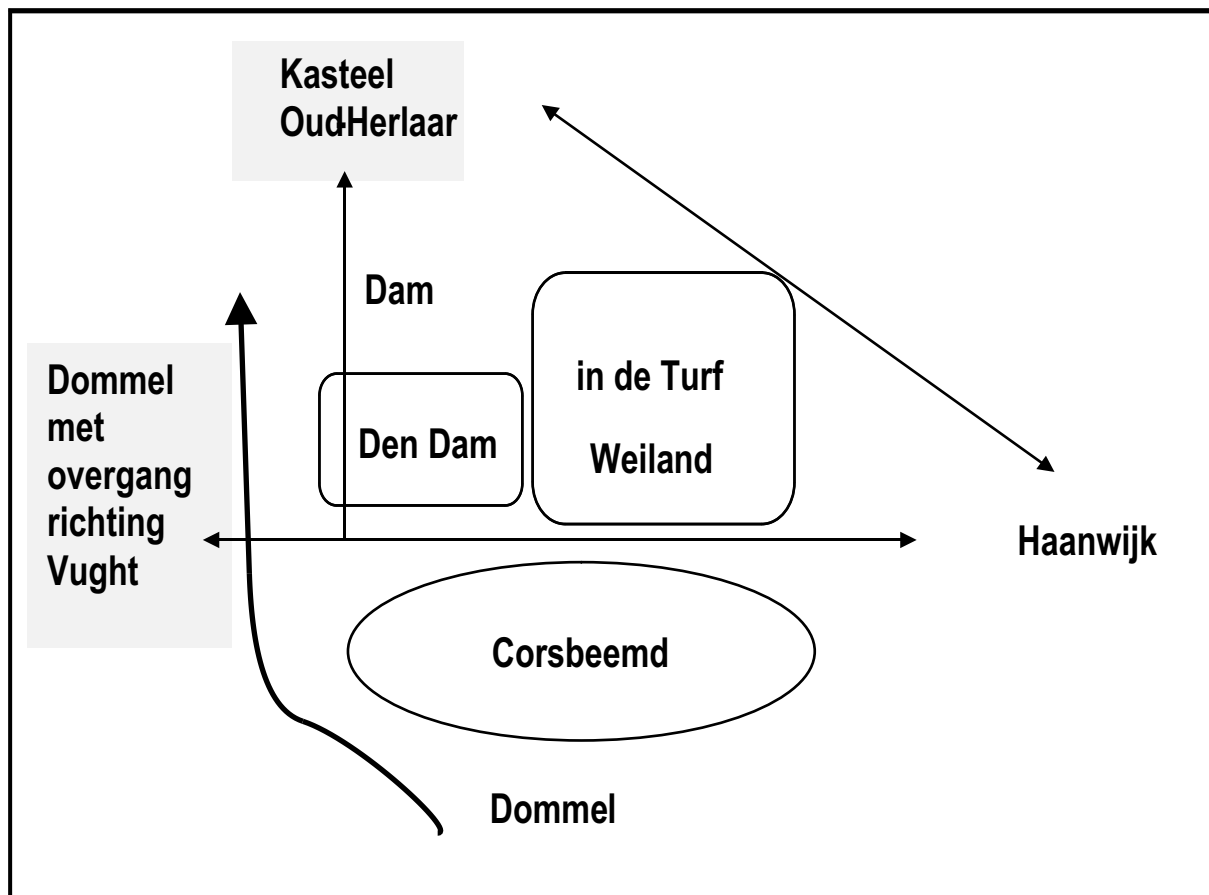
Akten zijn in de loop der jaren niet zo veel veranderd. De akte lijkt veel op akten zoals die nu geproduceerd worden. Akten zijn niet makkelijk leesbaar, daarom hier kort de inhoud.

Korte inhoud akte

De akte bestaat uit acht delen:	
A	De schepenen
1	Willem Adams de Gestel en Jan Janssen Spierings, schepenen van de heerlijkheid van Sint-Michielsgestel, verklaren dat bij ze is gekomen de rentmeester van Oud-Herlaar, de heer Jonkheer Hendrik le Lyon.
B	De rentmeester met machtiging
2	De rentmeester heeft een machtiging bij zich van zijn werkgeefster, de vrouwe van de heerlijkheid Herlaar en laat deze zien aan de schepenen. In de machtiging staat dat de rentmeester twee stukken grond mag overdragen: - een stuk land met de naam Den Dam, groot 6.000 m² (180 roeden - een aangrenzend stuk weiland, naamloos, groot 11.500 m² (348 roeden)
3	De ligging en grootte van de grondstukken worden nauwkeurig omschreven. De ligging door te vertellen dat ze liggen op Haanwijk in de Turf en wie de burens zijn, dus de begrenzingen van de grondstukken. Er was toen in 1661 nog geen kadaster.
C	De overdracht
4	De schepenen verklaren dat de rentmeester de grond volgens alle regels heeft overgedragen aan de ontvanger, de heer Jonkheer Jacob Ferdinand Sweerts, geheel volgens de machtiging. De heer Sweerts is nu dus eigenaar van de grond, wettelijk en erfelijk, dus de grond blijft na zijn overlijden in de familie.
5	De schepenen verklaren dat de overdracht rechtsgeldig is en dat er op de grond geen lasten en rechten van anderen op rusten
6 * * *	Behalve de cijns die jaarlijks betaald moet worden, het recht van overpad over de Dam en het gebruik van de pont om de Dommel over te steken, de gebruikelijke rechten van de dorpsgemeente.
D	De afsluiting
7	De schepenen sluiten de akte af met het officiële zegel van de schepenen van Sint-Michielsgestel.
8	Tot slot de ondertekening van de secretaris die de akte geschreven heeft.

Ligging grondstukken

In de akte wordt de ligging van het grondstuk aangegeven door te vertellen wat haar grenzen zijn. Dat was in die tijd voor de invoering van het kadaster de gebruikelijke manier. Een voordeel voor ons is dat in zo'n akte ook de aanliggende grondstukken met eigenaren, de aanliggende rivieren en wegen genoemd worden. Om een duidelijk beeld te krijgen van de ligging, hebben wij een schetsje gemaakt van het verhaal dat verteld wordt.

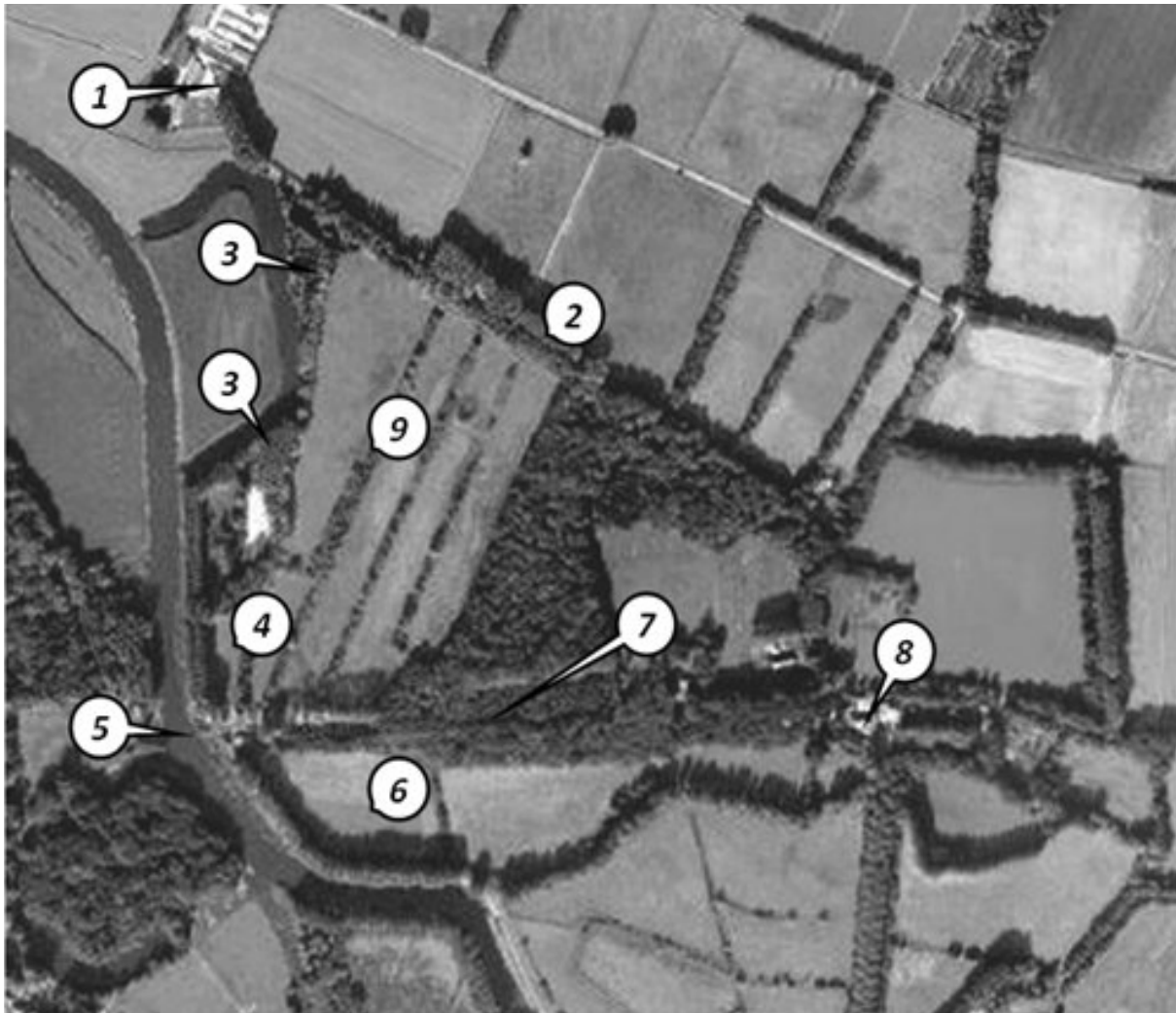
Het grondstuk bestaat uit twee delen, zo staat in de akte geschreven, een stuk land dat heet Den Dam en een weiland dat er aan grenst, aan de oostkant van Den dam in de richting van Nieuw-Herlaar.

Den Dam is ruim een halve hectare groot, zeg 60 bij 100 meter. Het weiland is zowat twee keer zo groot als Den Dam. Aan de westkant grenst Den Dam aan de Dommel. Aan de zuidkant ligt de Corsbeemd. En aan de noordkant grenst het aan het grondgebied van Oud-Herlaar. Het geheel ligt in een gebied dat heet "in de Turf".

Bij de voorwaarden van overdracht in de akte staat nog vermeld dat over het eerste grondstuk een dam met pad loopt en dat men er de Dommel kan oversteken.

De beschrijving, zeker als je er een schetsje bij maakt, is duidelijk. Het is dan ook niet zo moeilijk om het gebied waar de grondstukken liggen te lokaliseren. Wij hebben het gebied opgezocht met Google Maps: het gebied aan de rechterkant van de Dommel, tussen Oud-Herlaar, Nieuw-Herlaar en de Corsbeemd (zie afbeelding). Bekijk je de afbeelding gemaakt van Google Maps (zie hieronder), dan verbaas je je erover hoe weinig er de laatste 350 jaar veranderd is. Kasteel Oud-Herlaar is verdwenen, al in 1732 afgebroken.

De Dommel is rechtgetrokken maar de oude loop is in het landschap nog duidelijk te volgen. De ruilverkaveling is aan dit gebied voorbij gegaan dankzij de inzet van de heer Bink, de vorige eigenaar van landgoed Haanwijk. Aan de kant van Vught is het meest veranderd; tegenover het Vaantje ligt daar nu verdedigingswerk Lunet VIII, gebouwd in het midden van de 19e eeuw.

Het gebied grenzend aan de rechter oever van de Dommel tussen Haanwijk en Oud-Herlaar nu.

1 Oud-Herlaar, vroeger kasteel, nu boerderij	6 De Corsbeemd
2 Pad Oud-Herlaar - Haanwijk	7 Pad Vaantje Haanwijk
3 Dam	8 Haanwijk
4 De damveldjes	9 Weilanden "de grote turf"
5 Oversteekplaats Dommel (vroeger) bij het Vaantje (nu)	

Ter vergelijking volgt hieronder hetzelfde gebied op de kaart van de Heerlijkheid van De Weyer uit 1769. Wij hebben de kaart iets gedraaid zodat het noorden boven komt te liggen zoals wij nu gewend zijn.

Op de kaart van 1769 staat nog duidelijk de oude loop van de Dommel langs Haanwijk getekend. Direct onder de Corsbeemd ziet men de splitsing van de Dommel in de oude loop en nieuwe loop. In 1742 maakte de eigenaar van Haanwijk ruzie met het dorpsbestuur van Sint-Michielsgestel over wat de "echte Dommel" was. Op de kaart is mooi de dam te zien waarover men van Oud-Herlaar naar de overgang van de Dommel bij het Vaantje ging. Het kasteel was toen al afgebroken maar de gracht staat nog getekend.

Het gebied van Den Dam en het weiland in 1769 op de kaart van De Weyer.
Zie de vorige afbeelding voor verdere toelichting

Tussen 1769 en nu is er aan het gebied niet zo veel veranderd maar hoe het gebied er in 1661 uit zag is onduidelijker. Het gebied had toen de onrustige tijd van de 80-jarige oorlog achter de rug. Het lag op een strategisch gunstige plek.

Als de Dommel op zijn tocht naar 's-Hertogenbosch voorbij de dorpen Gemonde en Sint-Michiels-gestel gestroomd is, botst de rivier tegen de hoogten van de Ruwenberg en Ruimel aan. De Dommel maakt daar een bocht naar links en stroomt verder in meer westelijke richting. Pas bij Halder, als daar de Dommel en de Esschestroom samen komen, draait de rivier weer naar het noorden en stroomt tussen de hoogte van Vught en de hoogte van Haanwijk door. De Dommel passeert de kastelen Oud-Herlaar en Maurick en stroomt de lage vlakte van het Bossche Broek in richting 's-Hertogenbosch. De hogere gebieden bij Vught en Haanwijk met de kastelen Maurick en Oud-Herlaar vormden een goed uitgangspunt voor aanvallen op de vesting 's-Hertogenbosch.

In 1579 koos de stad 's-Hertogenbosch de kant van de Spaanse koning. In 1601 en 1603 belegerde Maurits de stad. In 1603 lag hoofdkwartier van de aanval in Vught. Maurits had geen succes. In 1629, na het 12-jarig bestand, deed Frederik Hendrik een meer succesvolle poging. Op kasteel Maurick vestigde hij het hoofdkwartier. De Dommel werd bij het Vaantje afgedamd. Het water bleef dus bij

Halder en Nieuw Herlaar staan en het Dommeldal richting Ruimel liep vol. Haanwijk zelf lag tussen de twee wallen die Frederik Hendrik rondom de stad had laten aanleggen. De aanvallende soldaten, 30.000 man in totaal, woonden en werkten op deze hogere gebieden bij Vught en Haanwijk, legden daar verbindingswegen aan voor vervoer van manschappen en materiaal, weringen en wallen voor de bescherming en kookten er hun potje eten. Kortom het was in 1629 druk op Haanwijk.

Het Vaantje (Bibliotheek en Prentenkabinet Provinciaal genootschap).

Op deze afbeelding van de Dommel en het Vaantje zijn mooi de open velden te zien, het pad dat omlaag het water in loopt en natuurlijk het pontje, alleen geschikt voor personenvervoer.

In de turf

Bij de percelen ten zuiden van Oud-Herlaar, die aan de Dommel liggen, komen wij veldnamen tegen als de grote turf, de lage turf, en de kleine turf. De grond is daar nogal "moerig". Vroeger gebruikte iedereen turf om te stoken. Turf was waardevol. In de akte staat dat de heer Sweerts de grond moet accepteren zoals die daar afgegraven ligt. Deze grondstukken zijn dus afgegraven. In de voorschriften voor de kasteelheer van Oud-Herlaar uit 1572 staat dat hij het recht heeft 'te mogen torven' op de gemeente van Theede.

Den Dam

Er liep een dam van kasteel Oud-Herlaar vlak langs de Dommel tot vlak bij het Vaantje. De dam is op de kaart van De Weijer aangegeven en ook nu nog kan men de dam in het landschap zien. De naam van het grondstuk Den Dam kan verwijzen naar deze dam. Later wordt dit gebied aangeduid met de naam 'de damveldjes'.

De dam beschermde de gronden tegen het water van de Dommel. Bij het Vaantje lag een oversteekplaats van de Dommel. De dames en heren op kasteel Oud-Herlaar gebruikten deze dam om met droge voeten bij het pontje over de Dommel te komen en naar Vught te kunnen gaan. In de akte wordt dit recht vastgelegd. Aan de andere kant van de Dommel, de Vughtse kant dus, lag ook een dijk of dam. Een jaar eerder, in 1660, had de heer Sweerts daar een grondstuk aangekocht. In dat stuk is ook sprake van de dijk met recht van overgang (welck stucxken dijcx gemeijnlijk genoemd wort Dam;

overganck ende wecgh sal mogen hebben dwers over het gemelte stucxken dams).

Maar er was nog een tweede dam, namelijk de dam waarmee in 1629 door Frederik Hendrik de Dommel afgedamd was om de moerasdraak droog te leggen. Deze dam lag ook bij het Vaantje. De naam kan ook afkomstig zijn van deze dam. De afsluiting van de Dommel is na de inname van Den-Bosch snel verwijderd.

De heren Sweerts

In de de akte wordt Joncheer Jacob Ferdinandt Zweerts riddere heere van Landschaedenhoff etc. genoemd als de nieuwe eigenaar van de grondstukken. Jacob Ferdinand Sweerts zo zullen wij hem verder noemen behoorde tot de familie Sweerts (Latijnse vorm: Zuerius of Suerius). De familie Sweerts was en is een oud geslacht, van adel, machtig en invloedrijk en wijd verspreid. Ga je zoeken dan kom je ze overal tegen. Voor een overzicht zie bijvoorbeeld De Nederlandsche Leeuw No 8, 1893, page 58: Geslacht Sweers (Sweers de Landas), presented by Mr. J.E. van Someren Brand.

Wij beperken ons tot 'onze heren Sweerts'. In de 17e eeuw was deze familie in 's-Hertogenbosch nieuw. Na de inname van 's-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik in 1629 kwam Jacob Sweerts (1587-1658) vanuit Holland naar Brabant om daar de nieuwe orde te handhaven. Het was misschien een terugkeer, de familie Sweers was een oude Brabantse familie.

Onze heren Sweerts laten zien hoe de Tachtigjarige Oorlog omging met mensen. Deze familie kwam uit Helmond en omgeving waar ze in het begin van de 16e eeuw een handel in laken hadden. Ze waren hoog opgeleid. Mr. Philips Sweerts was doctor in de beide rechten en regelmatig schepen. Halverwege de 16e eeuw breidden ze de lakenhandel uit naar Antwerpen. Antwerpen was toen een drukke handelsstad, één van de grootste en welvarendste steden van West-Europa. De grootvader van onze Jacob Ferdinand, Jacob Sweerts, is in 1550 geboren in Antwerpen. Hij was daar lakenhandelaar, schepen en brandmeester. Hij stapte over naar de kant van de protestanten. In 1576 wordt Antwerpen verwoest door de Spanjaarden (Spaanse furie). Voor Antwerpen was dit het einde van de welvarende periode. De val van Antwerpen in 1585 was het definitieve einde. Grootvader Jacob Sweerts verhuisde net als zo veel andere mensen uit Antwerpen, naar het noorden, naar de Republiek.

De vader van Jacob Ferdinand Sweerts, Jacob Sweerts (1587-1658), is geboren in Amsterdam. Hij was een hoge ambtenaar in dienst van de Republiek. Na de inname van 's-Hertogenbosch werd hij in Staats-Brabant verantwoordelijk voor de inning van de belastingen, "Raedt ende Rentmeester Generael vande Bede over alle quartieren van Brabant" heette dat officieel. Jacob Ferdinand volgde zijn vader op in die hoge

Voorouders

Jacob Ferdinand Sweerts

Mr. *Philippus Sweerts (Suerius)*, lakenhandelaar, schepen te Helmond, doctor in de beide rechten, overleden tussen 17-04-1515/23, begraven te Helmond. Trouwde met Maria van Geldrop, overleden 11-10-1544, begraven te Helmond

Mr. *Philips Sweerts (Suerius)*, geboren in 1511 te Helmond, lakenkoopman in Antwerpen, overleden 16-02-1571, begraven te Helmond. Trouwde (2): Elisabeth Nollens, Trouwde (3): Catharina Suermondt. Trouwde (1) met Anna Châlet, geboren in 1520 te in Bretagne, overleden in 1562 te Antwerpen

Jacob Sweerts (Suerius), geboren 23-08-1550 te Antwerpen, schepen en lakenhandelaar Antwerpen, brandmeester, wordt protestant en vlucht naar Amsterdam, overleden 28-06-1629 te Amsterdam, begraven te Amsterdam. Trouwde te Antwerpen met Catharina Hoefnagels (Hoefnaghele), geboren 27-10-1556 te Antwerpen.

Jacob Sweerts de Landas (Suerius), heer van Landschadenhoff, geboren 08-04-1587 te Amsterdam, gedoopt 17-04-1587 te Amsterdam-Oude Kerk, ridder, rentmeester te 's-Hertogenbosch, overleden 01-05-1658 te 's-Gravenhage, begraven te 's-Hertogenbosch (grafzerk in de St.Jan te 's-Hertogenbosch). Trouwde 24-05-1626 te Utrecht met Johanna Lopez de Villanova, geboren 16-08-1595 te Keulen, overleden 27-02-1673 te 's-Hertogenbosch, begraven te 's-Hertogenbosch- St.Jan (wapenbord met 16 kwartieren). Zie: DNL 1893

functie. Een ander familielid, net als Jacob een nakomeling van de Helmondse Mr. Philips Sweerts, was ook betrokken bij de belegering van 's-Hertogenbosch, maar dan wel aan de andere kant. In 1629 werd de kapitein in Spaanse dienst Suerius bij 's-Hertogenbosch doodgeschoten.

De heren Sweerts hebben in de Republiek goede zaken gedaan. Over de lakenhandel wordt niet meer gesproken. In 's-Gravenhage en Amsterdam behoorden ze tot de hoge regenten. Door huwelijken met personen uit adellijke families verzamelden ze belangrijke titels. De vader van Jacob Ferdinand ligt dan ook in 's-Hertogenbosch in de Sint Jan begraven onder een grafzerk met wapenbord met 16 kwartieren (nog aanwezig). Maar in het boek *Brabantse heraldiek in historisch perspectief* merkt de schrijver A.H.Houben op dat de wapens op de grafzerken de heren vaak voornameer maken dan de feitelijke gegevens toelaten: de zerk Sweerts de Landas in de Sint Janskerk laat het wapen van het Brusselse geslacht Sweerts zien, terwijl van de afstamming van dit geslacht van de personen onder de zerk geen sprake is. Ook de titel riddere heere van Landtschaedenhoff waarmee Jacob Ferdinand zich in de akte laat aanspreken is van latere datum. In 1652 kwam er een bevestiging uit Duitsland dat zij zich zo mochten noemen: “.. werd 10 Mei 1652 door keizer Ferdinand III verheven tot erfelijk Ridder des H.R. Rijks”.

Jacob Sweerts trouwde in 1626 met Joanna Lopez de Villanova. Zij kwam uit Keulen en was een dochter van Marten Lopez en Sara de Landas. Zij kregen vier zonen en één dochter. Met dezelfde voortvarendheid waarmee de heren Sweerts belangrijke titels verzamelden, verkregen ze in Brabant hoge ambten en bezittingen. De oudste zoon, onze Jacob Ferdinand Sweerts de Landas (1628-1693), werd heer van de heerlijkheid Oyen door zijn huwelijk in 1664 met Catharina Louisa barones von Kettler en Oijen.

Zijn broer, baron Maarten Christiaan (1629-1704), werd hoofdschout van Kempenland. In 1672 kocht hij de vrije heerlijkheid Oirschot en Best van Ferdinand graaf de Merode. Tot 1591 was de familie de Merode ook eigenaar van de Heerlijkheid Herlaar.

De twee jongste broers deden kalmer aan. Frederik Hendrik Sweerts de Landas (1634-1721) vestigde zich in de omgeving van Hilvarenbeek als heer van Baarschot. Hij was regelmatig schepen van 's-Hertogenbosch.

De moeder Joanna Lopez de Villanova heeft nog mee mogen maken dat haar zonen 'personen van belang' waren in Staats-Brabant, de hoofdstad s-Hertogenbosch met de Meierij, landgoed Haanwijk, de heerlijkheid Oyen, de heerlijkheid Oirschot en Best en in de streek Esch en Hilvarenbeek.

2. Dat ons gebleecken is uyt een diploma van Kijser Ferdinand den derde in dato den 30 May 1652, dat de familie van Sweerts voor een oudt adelyck geslagt erkent werd, en teffens verklaart, dat deselve in alle Duytsche en Kijserlycke Ridderschappen admissible is.

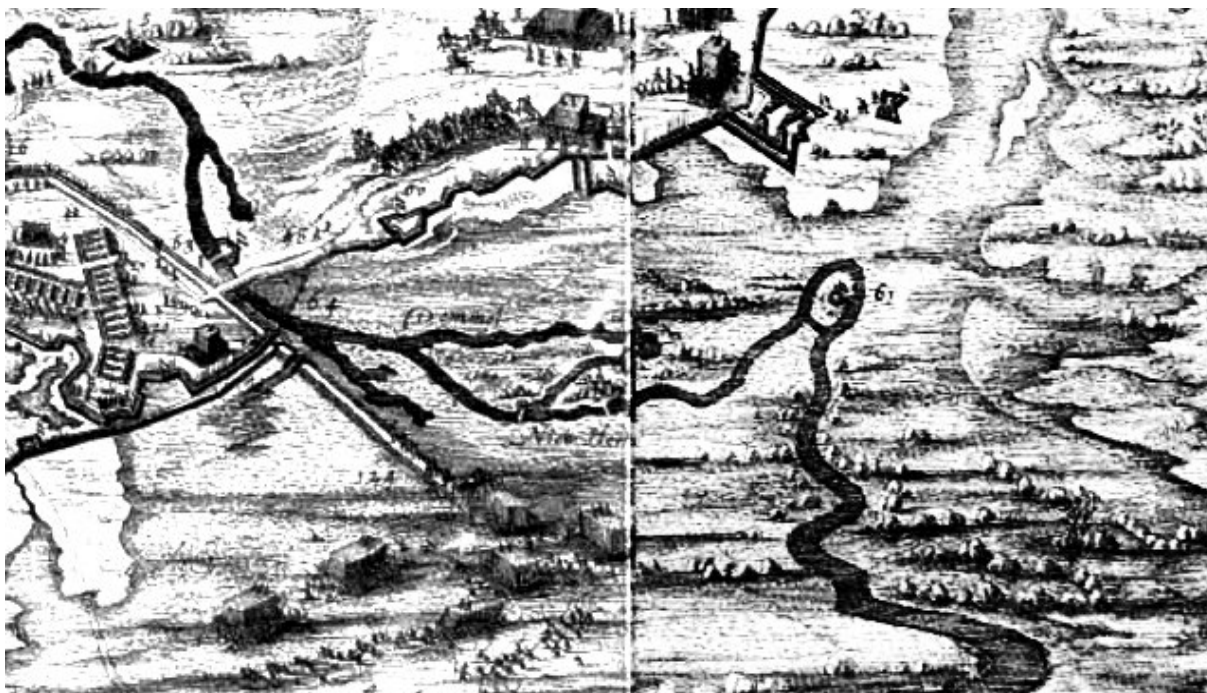
3. Dat aan ons vertoont syn de brieven van acceptatie in dato den 33 may 1653, waar uyt kwam te blycken, dat Jacob Sweerts in de vrij Rijcks Ridderschap van de Franckische Kreyts, is geadmitteert geweest.

Actum Zutphen den 12 Junii 1769.

J. C. M. C. H. van Heeckeren tot Barlham.

A. R. van Heeckren tot Zuyderas.

Het origineel deeses berustende onder Jonckheer E. E. Collot d'Escury, majoor van het Regimt. van d'Eneri (?).

De belegering van Den-Bosch in 1629. Bovenaan in het midden het gebied van Haanwijk met wat gebouwen en weinig opgaande begroeiing. Links daarvan de afgedamde Dommel en kampementen aan de kant van Vught. Onder Haanwijk een stuk van de buitenste wal die om Den-Bosch heen loopt, de Dommel en Nieuw-Herlaar. Het water van de afgedamde Dommel staat tegen de wal bij Haanwijk en loopt rechts om Haanwijk heen richting Den-Dungen. De Dommel maakt op deze afbeelding bij Ruimel (?) een heel scherpe bocht.

Haanwijk, het ontstaan van het landgoed

Wij in Sint-Michielsgestel kennen onze heren Sweerts vooral als de grondleggers van het huidige landgoed Haanwijk, maar de oudste akte in het archief van Haanwijk stamt uit het jaar 1409. De naam Haanwijk duikt op omstreeks 1300. De eerste acht akten in het archief lopen van het jaar 1409 tot en met het jaar 1567. Het zijn allemaal akten van overdracht van gronden. Kennelijk zijn dat belangrijke akten die men zorgvuldig bewaarde. Uit de onrustige periode van de 1568-1641 zijn er geen akten en dan komt in 1642 eerste akte van de heer Jacob Sweerts, archiefstuk nr. 9, met een kwitantie van verkoop. In het volgende stuk nr.10 van het jaar 1667, is sprake van de aankoop van een stuk heiveld van de zusters van Orthen dat "ligt als een enclave" in de landerijen bij Haanwijk van de heren Sweerts. De heren Sweerts bezaten toen dus al de landerijen van Haanwijk. Het landhuis op Haanwijk komen we bijvoorbeeld tegen in 1690 toen Jacoba Theodora, dochter van Marten Christiaan Sweerts de Landas, door de predikant werd gedoopt op Haanwijk in aanwezigheid van o.a. "de HoogEdGeb. Heer Henrick Sweerts de Landa, Heer van Baarschot en de HoogEd. Juffer Maraia Gratana Sweerts de Landas".

De aankopen die de heren Sweerts deden in Haanwijk en omgeving, het 'jachtslot' dat zij bouwden en bewoonden, kennen wij nu als het landgoed Haanwijk. Of ze dat bewust hebben gedaan valt te betwijfelen. Ze investeerden gewoon veel geld in onder andere grond. Kijken wij in de grondadministratie van de dorpsgemeente de liggers van de periode 1663-1691 dan behoren zij tot de grootgrondbezitters met gronden in Haanwijk, de Ruimelse beemden, de Hezelaar en bij Oud-Herlaar. Ook aan de andere kant van de Dommel, dus in Vught, kochten ze grondstukken.

In het archief van Haanwijk komen wij de heren Sweerts in onderdeel 4: Sweerts de Landas tegen met zestien stukken:

- * Jacob Sweerts, alias Zuerius (1587-1658) met de stukken 9 en 10
- * Jacob Ferdinand Sweerts met stukken 11 t/m 14
- * Maarten Christiaan Sweerts de Landas (1629-1704) met de stukken 15 t/m 24

Daarna komt in het archief Marc Willem du Tour (1687-1743) getrouwd met Chritina Clementia Sweerts de Landas (1687-1762) een dochter van Maarten Christiaan.

Transcriptie van de akte in leesbare vorm

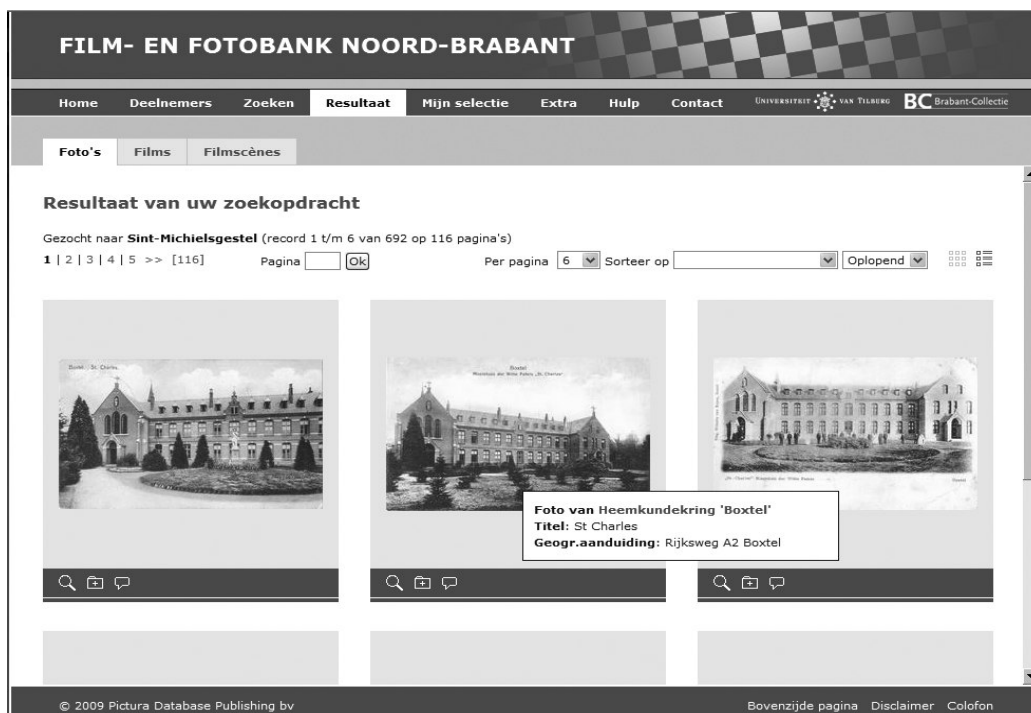
BHIC 278: Huis Haanwijk in Sint-Michielsgestel, 1393 1923 12: Akte van Overdracht door LeLijon aan Sweerts, 1661 Akte van overdracht voor schepenen van St.-Michielsgestel door Hendrik le Lyon aan Jacob Ferdinand Sweerts van het erfrecht op 180 roede land genaamd Den Dam en 348 roede weiland, met kwitantie, 1661 Transcriptie Werkgroep, februari 2009	
1	Wij, Willem Adams de Gestel en Jan Janssen Spierings, schepenen van de vrijheerlijkheid van Sint-Michielsfgestel, verklaren dat heden voor ons is verschenen Jonkheer Hendrik le Lyon als rentmeester van de goederen en domeinen van Oud-Herlaar en Sint-Michielsgestel.
2	Volgens de volmacht met datum 11 April 1661 jongstleden is de rentmeester gemachtigd door hare vorstelijke Mevrouw Elisabeth princes zu Zollern, gravin tot Bergh, markgravin van Bergen op Zoom, vrijvrouwe tot Hedel, Oud -Herlaar en Sint-Michielsgestel,, tot het hierna volgende.
3	Naar de schepenen is gebleken een zeker stuk land geheten Den Dam, groot 180 roeden, en een stuk weiland daarnaast gelegen aan de oostzijde lopende van de genoemde dam richting Nieuw-Herlaar, groot 348 roeden, tesamen 528 roeden, gelegen in de parochie van Sint-Michielsgestel ter plaatse genoemd op Haanwijk in de Turf, aan de westkant grenzend aan de rivier de Dommel, aan de zuidkant grenzend aan de Corsbeemd van de heer Ontvanger Generaal Zweerts en aan de grond van Adriaan Joosten, aan de noordkant grenzend aan het grondgebied van de heren van Herlaar,
4	heeft de rentmeester als gemachtigde zoals beschreven het grondstuk zoals dat daar afgegraven ligt, wettelijk en erfelijk getransporteerd , opgedragen en er met helmeling afstand van gedaan en op de gebruikelijke manier overgedragen aan Jonkheer Jacob Ferdinand Sweerts, ridder heer van Landschadenhof, om de grondstuk in erfrecht in eigendom te bezitten.
5	Verklarende dat voornoemde Jonkheer Hendrik le Lyon gemachtigd is tot dit transport, overdragen en overgeven en afstand te doen van voor altijd, vast en zeker en zich hier aan te houden zonder enig herroepen, alle lasten en verbintenissen daarop rustende voor de voornoemde Jonkheer Zweerts geheel te zullen voldoen ,
6	behalve de jaarlijkse cijns te voldoen aan de heer van Herlaar te Sint-Michielsgestel, te betalen op Sint-Michielsdag twee gewincijns hoenderen, en daarboven te gedogen en toe te staan dat de heren en vrouwen van Sint-Michielsgestel en de tijdelijke rentmeester op het huis van Oud-Herlaar wonende over de genoemde dam de weg te mogen gebruiken en daar met de pont de Dommel te mogen oversteken, verder te onderhouden alle gebuurlijke rechten van de oorkonde.
7	Zoo hebben wij bovengenoemde schepenen ons schepenzegel van de dorpsgemeente naast de ondertekening van onze secretaris aan de akte doen hangen. Datum: 6 september 1661
8	<Ondertekening> J.Elsevier, secretaris 1661

INTERESSANTE WEBSITES: WWW.FILMENFOTOBANK-NB.NL

Een leuke website is de site van de Film- en Fotobank Noord-Brabant, die verbonden is aan de bibliotheek van de Universiteit van Tilburg. Op deze website kunnen archieven, heemkundeverenigingen en andere niet-commerciële instellingen hun beeldmateriaal stallen. De Film- en Fotobank Noord-Brabant wil op die manier foto's en films van het Brabantse leven verzamelen. De organisaties die dat willen, kunnen de film- en fotobank gebruiken als archief. Zij kunnen zelf bepalen welke beelden voor het grote publiek zichtbaar zijn en welke niet. De bezoekers van de website kunnen via de website bij elke foto en film vertellen wat zij er van weten.

Op de homepage van de website kun je rechtsonder een zoekterm intypen. Zo kun je bijvoorbeeld alle foto's en films zien waar in de beschrijving het woord "Sint-Michielsgestel" voorkomt.

Je krijgt die op je scherm te zien en kunt ze groter maken door erop te klikken. Boven de kleine foto's kun je ook op het woordje "Films" klikken.

Je ziet dan bijvoorbeeld die schitterende film staan over Sint-Michielsgestel in 1968. En ja, je kunt die ook op je computerscherm bekijken!

Andere zoektermen leveren natuurlijk andere foto's en films op. Voor je het weet, zit je weer een paar uur achter je computer. Maar het is wel genieten!

200 JAAR PROTESTANTS KERKJE IN SINT-MICHIELSGESTEL

Door Joop Bovenkamp

Dit artikel is samengesteld uit een speech van Theo Dijkstra die werd gehouden op 4 oktober 2008 bij de viering van het 200 jarig bestaan van het kerkje aan het Petrus Dondersplein/Schijndelse weg. Theo Dijkstra heeft voor zijn speech deels geput uit een doctoraalscriptie van Bart Essink (1988) over 'De protestanten van Sint-Michielsgestel 1770-1900', de Inventarisatiereeks nr 20 van 1977 van het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch, en uit onderzoek door Henk Hilgeman voor de actie 'Van een leien dakje', 1999. Enige dichtelijke vrijheid is niet onbenut gebleven.

200 jaar geleden

Het is 3 juni 1808. Een dinsdag. Het is bijna zomer en een aangename warmte koestert het land. De wind ruist opgewekt door het dichte, jonge gebladerte van de bomen. Het coulissen-landschap van Sint-Michielsgestel is op zijn mooist. In de tuin van de vroegere woning van gemeentesecretaris Jacob Meurs, in de kom van het dorp, is een groep mensen bijeengekomen. Zij behoren allen tot de Nederduits Hervormde Gemeente van het dorp. Er zijn onder hen opvallend veel die adellijke namen dragen: de families Le Fèvre de Montigny, Quarles en de Sille, er is de gravin van Layn, de gravin van Bijlandt, de

Freiherr van Coenen, de douairière du Tour, de Marquis de Vichy en freule Grancy van Haanwijk. De stemming is gedrukt, de schoonheid van de dag kan dat niet veranderen. Men heeft het oog op de Grote Kerk waar men anderhalve eeuw lang ter kerke is gegaan, en die onlangs weer aan de katholieken is overgedragen. In de hoek van de tuin ligt het afbraakmateriaal van de schuur die als noodkerk diende voor de katholieken en waarvan hier een nieuw kerkje gebouwd zal worden. Wat een ironie! Vandaag, daarom zijn ze bij elkaar, leggen ze plechtig de eerste steen.

Halvering ledental

De oude dominee Bruyst, die op deze dag al 79 jaren mag tellen, verricht de officiële handeling. Hij memoreert de beproevingen van de Franse bezetting, zijn eigen vlucht met de penningen van de diaconie naar het veilige Noorden, zijn jarenlange verblijf daar en hoe hij, net door Jacob Meurs overgehaald weer terug te keren, het verlies van kerk en pastorie moest aanzien. De gemeente heeft zich weliswaar tot het uiterste daartegen verzet en zelfs de Eerste Kamer van de Staten-Generaal tot tweemaal toe getrotseerd, maar het mocht allemaal niet baten. Door deze misère hebben vele geloofsgenoten het

dorp en de streek al verlaten. De gemeente is in feite gehalveerd, er zijn nu nog maar zo'n 55 protestanten. Maar vandaag, aldus ds. Bruyst, maken we een nieuw begin en we moeten, nee, we mógen hoop houden. Met deze woorden ter overdenking meegegeven gaat men uiteen, de rijtuigjes en koetsen rijden voor en men keert in draf huiswaarts.

Hoe is het zover gekomen?

Daarvoor moeten we nóg een paar eeuwen terug, naar de Tachtigjarige Oorlog. Welke visie men ook heeft over de oorzaken of welke doelen men de partijen ook toeschrijft, niet ontkend kan worden dat het ook een interne oorlog is geweest, die langs godsdienstige lijnen is gevoerd. Een tragedie onder christenen, 'zonen van hetzelfde huis die niet als broeders konden samenwonen'. De roemruchte geuzen tekenden daarbij vaak voor het anti-paapse geweld. Een van hun memorabele wapenfeiten is de verwoesting van de gebouwen van de Norbertijner abdij in Berne in 1579.

"Reformatie" in Brabant?

De Staten-Generaal waren er erg op gebrand de reformatie ook in de katholieke Zuidelijke Nederlanden in te voeren. Daartoe werden alle katholieke kerkgebouwen en pastorieën aan inderhaast opgerichte hervormde gemeentes overgedragen. Zo ook in Sint-Michielsgestel. De hervormde gemeente werd in 1648 opgericht en kreeg de beschikking over de grote katholieke kerken in zowel Sint-Michielsgestel als Gemonde. Die van Gemonde heeft overigens anderhalve eeuw leeg gestaan, eenvoudigweg omdat de hervormde gemeente te klein was om haar te benutten. Een andere maatregel waarmee men dacht de zaak van de reformatie te bevorderen, was het reserveren van alle overheidsambten voor de protestanten. Die maatregel werd in 1660 ingevoerd. Het besturen van Brabant werd daarmee een volstrekt protestantse aangelegenheid.

Maatschappelijke veranderingen

Deze situatie heeft anderhalve eeuw geduurd, tot de Franse/Bataafse tijd. In 1795 bedingen de Franse troepen bij de capitulatie van Nederland de vrijheid van godsdienst. De Staten-Generaal nemen dat over en besluiten meteen ook alle ambten voor alle gezindten open te stellen: alleen bekwaamheid wordt het officiële aanstellingscriterium, niet het geloof. Met de scheiding van kerk en staat in de ware betekenis van het

woord komt aan de onvruchtbare bevoorrechtiging van de protestanten een einde. Een paar jaar later, in 1798, wordt ook besloten dat de van oorsprong katholieke kerkgebouwen en pastorieën weer teruggegeven moeten worden.

En zo komen we terug bij de mensen die we naar huis hebben zien rijden, het geluid van paardenhoeven op het zand is amper verstild. Waar zijn die mensen gebleven?

Nou, je kunt zeggen dat de meesten niet bij huis zijn gestopt, maar zijn doorgereden. De grote adellijke namen zijn bijna allemaal uit de bestanden verdwenen. Daarvoor in de plaats kwamen de mensen met "gewone namen". Van rijk naar "arm", wat een drama!

Voor de protestanten in Brabant is de aanpassing aan de nieuwe maatschappelijke verhoudingen erg zwaar gevallen. Tientallen hervormde gemeenten worden opgeheven (omdat ze minder dan 50 leden hadden). Het percentage protestanten was al niet hoog, 2% schat ik, maar dreigde nog lager te worden.

Om het tij te helpen keren wordt in 1822 opgericht de "Protestantsche Maatschappij ter bevordering van Welstand door ondersteuning en voorlichting vooral onder landlieden". De bedoeling is protestantse boeren te helpen in Brabant een bestaan op te bouwen. De toevoeging "protestants" wordt al vrij snel verwijderd, geheel passend bij het streven een laag profiel te houden, en vooral geen aanstoot te geven. Protestanten zijn letterlijk de "stillen in den lande" geworden.

Beginnende oecumene

De bescheiden en in zichzelf gekeerde houding van de Gestelse hervormden is in zeker opzicht ook een zegen geweest. De kerkscheuringen die de Protestantse kerken, gemeenten en families geteisterd hebben, die van 1834, van 1886 en van 1944, zijn aan Gestel helemaal voorbijgegaan. Van lieverlee normaliseerden de verhoudingen met de katholieken ook enigszins, dat wil zeggen, men leefde min of meer ontspannen naast elkaar, zonder veel wezenlijk contact. Van echt contact was pas sprake in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, vooral door toedoen en inzet van de predikanten Cupédo en Lans en de pastoors van Gestel, Gemonde en Schijndel, waaronder pastoor v.d. Brand. Dat is nu helaas weer helemaal over. Op het eigen protestantse gebied wilde het wel, gewoon omdat men door de nood geleerd had

meer te letten op dat wat bindt, dan op dat wat scheidt:

In 1981 gingen de protestanten van Gestel zoals dat heet Samen Op Weg, recent gevolgd door een pijnloze opname in de Protestantse Kerk Nederland (PKN).

Verfraaiingen

Tenslotte iets over het kerkje zelf. Het gebouw is over een langere periode, vooral vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw, met enige regelmaat verfraaid, of opgeknapt. Zo werd het interieur aangepast, kwam er een luidklok, een orgel, zelfs een piano en werd het leien dak vernieuwd. Veel beknopter kan het niet worden verteld.

Misschien is het goed even met de blik rond te gaan in het van katholiek afbraakmateriaal gebouwde kerkje.

In Napoleonskerkjes zoals deze (ook wel Waterstaatskerkjes genoemd) tref je niet vaak glas-in-lood ramen aan. Hier wel en ze hebben ook een bijzondere achtergrond. Oorspronkelijk waren ze gemaakt voor de kapel van het kleinseminarie Beekvliet, als blijk van dank van de politieke gijzelaars, die hier in de 2e Wereldoorlog gedwongen verbleven. Bij de afbraak van de kapel in 1957 zijn ze in het protestantse kerkje geplaatst. Wel grappig, dat er

van de katholieken weer afbraakmateriaal is gekregen. De protestantse gemeenschap is er deze keer wel blij mee.

Het alziend oog

Op een ding wil ik nog wijzen. In het plafond tref je het alziend oog aan: een oog in een driehoek dat stralen uitzendt. Het is een zeer oud symbool dat verschillend geïnterpreteerd wordt. Voor de filosoof Cornelis Verhoeven, uit Brabant afkomstig, was het vooral angstaanjagend en stond het voor de alziende en alwetende God, die geen enkele mensendaad of -gedachte over het hoofd zou zien. Maar het is ook op te vatten als symbool van de voorzienigheid, als een diep vertrouwen op Gods zorg voor mensen. Ik geef hier eerlijk gezegd de voorkeur aan. Het past ook beter bij het zorgelijke beeld dat ik rond de eerste steenlegging heb opgeroepen. De resten van een kleine gemeente in een als vijandig ervaren omgeving spraken hiermee hun hoop en hun vertrouwen in de toekomst uit.

Twee eeuwen lang zijn hier elke zondag mensen bijeengekomen om elkaar te bemoedigen en om bemoedigd te worden. Het bescheiden kerkje is een thuis geweest voor velen. Hier zijn ze getrouwd, hier zijn hun kinderen gedoopt, en van hieruit hebben ze hun geliefden begraven. Een plek om te koesteren, en om nog lang te bewaren.

DE VOTIEFSTEEN VAN RUIMEL

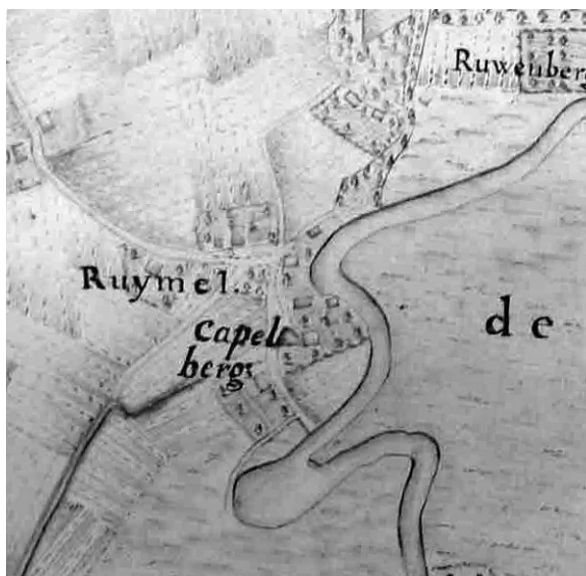
Joop van der Groen

De geschiedenis van de gemeente Sint-Michielsgestel gaat terug tot in de eerste eeuw na Chr. Diverse opgravingen en talloze bodemvondsten hebben aangetoond dat er toen al een inheems-Romeinse nederzetting was op Halder en directe omgeving. Deze opgravingen en bodemvondsten hebben er uiteindelijk in geresulteerd dat onze gemeente beschikt over een zeer interessant archeologisch museum over de Romeinse tijd in het stroomgebied van de Dommel, het Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel. De collectie van het museum bestaat uit vele duizenden voorwerpen, variërend van kleine, niet te determineren scherfjes van aardewerk tot prachtige en complete gebruiksvoorwerpen uit de Romeinse tijd. In het Informatiebulletin voor de Vriendenkring van het museum worden onder meer steeds interessante stukken uit de collectie afgebeeld en besproken. Met toestemming van de redactie van het bulletin zal af en toe een artikel uit een van de oude jaargangen worden overgenomen in Den Heertgang.

In dit artikel wordt één van de oudste vondsten in Noord-Brabant uit de Romeinse tijd belicht, de zogenaamde "votiefsteen van Ruimel".

Historie van de votiefsteen van Ruimel

De votiefsteen werd begin 1679 gevonden in het gehucht Ruimel. In schriftelijke bronnen is de steen voor het eerst vermeld door Hendrik Copes (ca. 1650-1708), secretaris en schepen van 's-Hertogenbosch, in een brief van 9 maart

Ruimel op de kaart van De Weijer in 1769, 90 jaar nadat de votiefsteen er gevonden werd. (foto Jef van Veldhoven)

1679 aan de oudheidkundige Gisbert Cuper (Cuperus, 1644-1716). Deze was burgemeester van Deventer. Copes heeft de steen later cadeau gegeven aan Cuper, die hem in de gang van zijn huis in Deventer liet inmetelen. Later werd hij naar een ander huis in Deventer overgebracht. In het midden van de 19e eeuw was de votiefsteen in het bezit van de Deventer stadsklokkerist Van Tright. Diens zoon, W.B.H. van Tright, predikant te Nijmegen, bracht de votiefsteen over naar Ubbergen. In 1856 bood hij het monument te koop aan. Na lange onderhandelingen kocht Leemans, de directeur van het Leids Museum, in 1857 het stuk voor 50 gulden. Ook nu nog bevindt de votiefsteen zich in Leiden, namelijk in het Rijksmuseum van Oudheden. Dankzij de medewerking van het Rijksmuseum beschikt het Oudheidkundig Museum Sint-Michielsgestel sinds 1993 over een natuurgetrouwe kopie (zie foto).

Betekenis van een votiefsteen

Een votiefsteen uit de Romeinse tijd, ook wel geloftesteen genoemd, is een in steen uitgehouwen monument met daarin een inscriptie gebeiteld en/of een afbeelding uitgehouwen van de aanbeden god of godin. In de inscriptie riep de betrokkene die de votiefsteen liet maken de godheid op om hem of haar een gunst te geven, óf de godheid werd bedankt dat een eerdere smeekbede was verhoord. In dat laatste geval had de betrokkene beloofd dat hij voor de godheid een votiefsteen zou oprichten, als zijn smeekbede werd verhoord. De votiefsteen van Ruimel heeft betrekking op de laatstgenoemde situatie. Waarschijnlijk is de steen van Ruimel een voetstuk, waarop nog een beeld van steen of brons heeft gestaan.

Een votiefsteen werd in de Romeinse tijd geplaatst bij een tempel, bij voorkeur een tempel waar de betreffende godheid speciaal werd aanbeden.

Votiefsteen voor Magusanus Hercules

De Romeinen kenden een veelheid aan godheden. Zodra zij een volk aan het Romeinse gezag onderworpen hadden, voegden de Romeinen op basis van de eigenschappen, die de inheemse vereerders toeschreven aan hun god, de naam toe van de vergelijkbare Romeinse godheid. Magusanus was een inheemse godheid die vooral vereerd werd langs de Beneden Rijn.

Omdat de eigenschappen die zijn vereërders aan Magusanus toeschreven overeenkwamen met die van Hercules, stelden de Romeinen Magusanus daarmee gelijk en voegden diens naam toe: Magusanus Hercules. Aan deze god is de votiefsteen van Ruimel gewijd. Ten tijde van de voortschrijdende romanisering werd later de naam van de Romeinse god voorop gezet: Hercules Magusanus.

Waarom in Ruimel een votiefsteen voor Magusanus Hercules?

J.E. Bogaers (1926-1996), een gerenommeerd professor in de Provinciaal-Romeinse Archeologie aan de universiteit te Nijmegen, heeft tweemaal een publicatie gewijd aan de votiefsteen van Ruimel (in 1950 en 1960-61). Hij stelde onder meer, dat de steen in Ruimel in een secundaire context werd gevonden, wat wil zeggen dat hij oorspronkelijk ergens anders vandaan komt. Het is een veel voorkomend verschijnsel, dat stukken steen of stenen voorwerpen uit de Romeinse tijd later ergens anders secundair werden gebruikt. Zoals eerder werd opgemerkt, werden votiefstenen normaliter bij tempels geplaatst. Heeft er dan een tempel gestaan in de directe omgeving van Ruimel? Daarvoor is nooit een archeologisch bewijs gevonden. Wel heeft er ca. 10 km verder stroomafwaarts van de Dommel een inheems-Romeinse tempel gestaan, in archeologische kringen bekend als De Tempel van Empel. De vondst van een verzilverd bronzen plaatje met een wij-inscriptie aan Hercules Magusanus bij de opgraving van de Tempel van Empel bewijst dat deze godheid daar aanbeden werd. Het is daarom niet ondenkbaar dat de votiefsteen van Ruimel oorspronkelijk bij de Tempel van Empel heeft gestaan. Maar waarschijnlijk zal de originele plaats van herkomst van de steen van Ruimel helaas nooit meer met zekerheid vastgesteld kunnen worden.

Datering van de votiefsteen van Ruimel

Onder de foto staat de Latijnse tekst van de inscriptie weergegeven alsmede de Nederlandse vertaling daarvan, aangevuld met enige toelich-

De votiefsteen die in 1679 in Ruimel werd gevonden. De originele steen wordt bewaard in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden. Een afgietsel is te bezichtigen in het Oudheidkundig Museum op Viaaial.

ting. Dankzij de wetenschap over de Romeinse tijd kunnen we met behulp van die tekst een redelijk betrouwbare datering uit de inscriptie distilleren.

De votiefsteen werd opgericht door Flavus, zoon van Vihirmas, hoogste magistraat van het bestuursdistrict der Bataven. Uit de geschriften van Tacitus over de Bataafse opstand (69-70 n.Chr.) blijkt dat de leiders van de Bataven toen al Romeins burger waren, want ze hadden dubbele namen, bijvoorbeeld Iulius Civilis. Daaruit volgt dat Flavus ("de blonde") met slechts één naam vóór die tijd zijn hoge functie bekleedde. Hij was met slechts één naam geen Romeins burger maar een peregrinus, weliswaar een vrij man maar tot de juridisch laagste categorie behorend. De vader van Flavus heette Vihirmas en dat is een Germaanse naam. De vader van Flavus had dus zelfs nog geen Romeinse naam!

Op grond van het voorgaande kan de votiefsteen van Ruimel in de 1e helft van de 1e eeuw van onze jaartelling gedateerd worden.

<i>Latijnse tekst</i>	<i>Nederlandse vertaling</i>
[M]AGUSA NO HERCULI SACRV(M) FLAV(V)S VIHIRMATIS FIL(IVS) [S]VMMVS MAGISTRA(TVS) [C]IVITATIS BATAVOR(VM) V(OTVM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)	Aan Magusanus Hercules (is deze steen) gewijd. Flavus, zoon van Vihirmas, opperste magistraat van het district der Bataven, heeft (hiermede) zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden

Toelichting op de Latijnse tekst

De letters tussen de vierkante haakjes [] zijn door beschadiging op de originele steen niet meer leesbaar.

De letters tussen de ronde haakjes () werden in de Latijnse tekst weggelaten. Het weglaten van letters komt in veel inscripties voor, ófwel omdat de lezer toch wel zou begrijpen wat daar moest staan óf omdat het een bekende afkorting was, zoals V S L M in de laatste regel.

In de Latijnse inscripties werden de Nederlandse letters u en v altijd hetzelfde geschreven, namelijk als v, ook al werden ze wel verschillend van elkaar uitgesproken. Als ze als zodanig direct achter elkaar in één woord voorkwamen (zoals in Flavus), werd er vrijwel al-tijd één weggelaten.

Joop van der Groen is conservator van het Oudheidkundig Museum. Voor geïnteresseerden in het leven in de Romeinse tijd in onze regio is het Oudheidkundig Museum Sint-

Michielsgestel een echte aanrader. Vooral de vondsten van Halder komen er ruimschots aan bod, zoals de pottenbakkersoven (waarvan er maar twee in onze provincie werden gevonden), het daarin gefabriceerde aardewerk, aardewerk dat van elders tot uit Zuid Spanje uit het Romeinse Rijk kwam, voorwerpen van metaal, munten, een compleet crematiegraf, een reconstructie van een waterput (er werden zeven water-putten op Halder opgegraven), enzovoort. Ook uit de rijke Romeinse graven uit Esch zijn diverse vondsten aanwezig, zoals prachtig glas dat in Keulen werd gemaakt en voorwerpen uit de Romeinse badcultuur. Voorts wordt aan de tempel van Empel, de Vughtse muntschat en de villa van Hoogeloon aandacht besteed. En natuurlijk moet u bij een bezoek allereerst de schitterende powerpoint presentatie bekijken.

Het museum (gevestigd in het hoofdgebouw van Viataal, Theerestraat 42) is iedere dinsdag geopend van 10.00 tot 16.00 uur. Toegangsprijs 2,50 per persoon. Op afspraak kunnen groepen (minimaal 8 personen) ook op andere dagen een groepsrondleiding krijgen. (Een groepsrondleiding kost 25,- extra.)

HERLAAR EN VUGHT, ONDERZOEK AAN EEN VERMOEDEN (1).

Ruud van Aart

Sinds de zeventiger jaren weten we uit de artikelen die Mechelien Spierings schreef, dat het huidige Vught en het huidige Sint-Michielsgestel lang geleden méér met elkaar van doen hebben gehad dan de huidige grenzen van beide gemeenten doen vermoeden.¹ Zij ontdekte dat op goederen bij Oud Herlaar de oude tiend moest worden betaald, welke tiend bij de Lambertuskerk in Vught behoorde. Het idee dat de oudste parochiegrenzen ook de oudste gebiedsgrenzen vormen, leidde tot het vermoeden dat het gebied waar de heren van Herlaar hun invloed konden laten gelden, zich over een groot deel van de huidige gemeente Vught moet hebben uitgestrekt. Op deze hypothese wil ik in dit artikel doorgaan en eens kijken of het vermoeden van Mechelien Spierings kan worden bevestigd of dat het ontkend moet worden. Op het resultaat vooruit lopend, kan ik alvast verklappen dat ik denk dat zij het bij het juiste eind had en dat het huidige Vught het oude Datmunda is, dat in 699 aan de abdij van Echternach werd geschonken. Zoals bekend werden de Van Herlaars na hun aankomst omstreeks 1050 in deze contreien voogd voor de Echternachse abdij. Zij verwierven rechtsmacht en eigen goederen, die de basis zouden gaan vormen voor de latere heerlijkheid Herlaar. In principe behoorde ook het huidige grondgebied van Vught tot die basis, althans die delen die niet eerder door de abdij waren vervreemd. Dat resterend grondgebied ontviel de heren van Herlaar geleidelijk, welk proces uiterlijk aan het begin van de vijftiende eeuw werd afgerond.

Het betoog dat ik hier wil leveren is te lang voor één aflevering. Op deze uitgave zullen er nog twee volgen. Daarin wordt de bestaande geschiedschrijving over Vught en over het belangrijkste geslacht aldaar, dat zich naar Vught noemde, aangevuld en gecorrigeerd, waardoor ruimte ontstaat voor een stukje Herlaarse geschiedenis.²

Als en voor zover Vught tot het invloedsgebied van de Van Herlaars heeft behoord, kan niet worden gesteld dat Vught tot de heerlijkheid Herlaar behoorde. Nog afgezien van het feit dat het moeilijk is om een uniek criterium te noemen waaraan het begrip "heerlijkheid" kan worden getoetst, past het begrip meer bij de latere middeleeuwen dan bij dat deel van de middeleeuwen waar onze aandacht zich op richt, de periode 1000-1400. Daarom begin ik in dit artikel

Moderne bestuurlijke begrippen zoals "gemeente" kenden men in de Middeleeuwen niet. Zelfs een begrip als "heerlijkheid" is een moeilijk te definiëren begrip. Toch hadden de heren van Herlaar waarschijnlijk uitgebreid bezit in het huidige Vught.

eerst met de bespreking van dat heerlijkheidsbegrip. Vervolgens zal ik geleidelijk de bouwstenen aandragen om mijn hypothese te onderbouwen. Of ik in mijn bewijs slaag is ter beoordeling van de lezer, er is immers slechts weinig echt bewijsmateriaal. We kijken naar parochies, tol en munt en toponiemen.

In de bestaande literatuur over Vught wordt nogal weids gedaan over het gebied van de heer van Vught, maar het is zeer de vraag of het areaal waar hij zijn invloed kon laten gelden zich niet beperkte tot een klein gebied ten zuiden van de markt van Vught.³ In het tweede, nog volgende deel van ons onderzoek zullen we zien dat de Duitse Orde, veel eerder dan tot op heden werd aangenomen, in de Vughtse geschiedenis arriveert. Bekend is dat de Brabantse hertog via het geslacht Van Vught vaste voet wist te krijgen in Vught, hetgeen leidde tot hun terugtrekking uit dit gebied. De heren van Herlaar hebben zich er langer weten te handhaven, maar ook zij hebben zich geleidelijk teruggetrokken tot achter de natuurlijke grens die de Dommel vormt, daarmee ruimte gevend aan de vorming van de vrijdom Vught. Een belangrijke rol werd daarbij gespeeld door Gerard van Loon, die gehuwd was met Aleit van Herlaar en hun zoon Gerard jr. door middel van hun betrokkenheid bij de Duitse Orde.

Heerlijkheden

Het bestuurlijk-territoriaal denken zit er bij de moderne mens nogal ingebakken. We zijn nogal geneigd grenzen om een geografisch gebied te trekken. Toch lopen ook binnen huidig Nederland sommige grenzen over elkaar heen. Zo hebben

bijvoorbeeld provincies andere geografische grenzen dan arrondissementen, en deze hebben weer andere grenzen dan bisdommen. Zo ongeveer moeten we ons dat ook voor de volle Middeleeuwen indenken. Ook toen liepen de geografische structuren door elkaar.

Sanders definieert een heerlijkheid als een gebied of ressort waarbinnen een heer bepaalde rechten uitoefent.⁴ Het is een betrekkelijk inhoudsloze definitie, hetgeen al duidelijk maakt dat het niet eenvoudig is een definitie van het begrip heerlijkheid te geven. Van Asseldonk heeft in zijn proefschrift gepoogd de bestuurlijke structuur in de Middeleeuwen te beschrijven, maar zijn verzuchting spreekt boekdelen, dat in de periode 900-1300 de sociale verschijnselen te gevarieerd waren, en dat het niet mogelijk is om met een eenduidig begrippenapparaat, en met enkele algemeen geldende relaties, de toenmalige werkelijkheid in eenvoudige verbanden te beschrijven.⁵

Het heerlijkheidsbegrip staat in principe los van het leenbegrip, er waren immers ook wel allodiale heerlijkheden. Toch was de heer van een heerlijkheid vaak ook leenman. Beide begrippen gingen geregeld gelijk met elkaar op en zijn een voorbeeld van bedoelde complexiteit. In het leenwezen was de leenman verplicht zijn leenheer met raad en daad bij te staan. Raad, als het ging om het zoeken van het recht en het vinden van de waarheid, daad, als het ging om militaire bijstand en financiële hulp. Een leengoed bestond vaak uit een stuk land of een huis, maar in de late Middeleeuwen werden ook ambten, tolleren en delen van de rechtspraak in leen uitgegeven. In de combinatie van goederen was het soms een vreemdsoortige verzameling van rechten en middelen verenigd in een persoon en over een grondgebied waar die rechten mochten worden uitgeoefend.

Zo bezat de heer van Herlaar in het begin van de veertiende eeuw eigen goederen⁶, verspreid over een groot deel van Brabant, maar voerde hij ook het beheer over een aantal goederen die de abdij van Echternach in Brabant bezat⁷.

Essentieel was daarbij de rechtsmacht, die beperkt kon blijven tot de eigen bezittingen, die van het voogdschap of die een openbaar karakter kon hebben en die in die hoedanigheid al dan niet beperkingen kende wat de hoogte van de straffen betreft.⁸

Het is beslist niet zo, dat de heer het in bepaald geografisch gebied, gemakshalve vaak zijn heerlijkheid genoemd, het volledig voor het zeggen had. Er werd onderscheid gemaakt

tussen de hoge, middelbare en lage justitie. Het bezit van de hoge justitie, het recht om halsmisdrijven te berechten, betekende niet dat dan ook de middelbare en lage justitie werd omklemd.

Volgens Van Asseldonk zou de middelbare justitie, waartoe het uitgeven van grond behoorde, in heel de Meierij al vroeg door de hertog zijn geclaimd.

Het is ook niet zo dat de heer alle recht kon uitoefenen jegens alle bewoners in het geografische gebied van zijn heerlijkheid. 's-Hertogenbosch kende de buitenpoorters met haar door de stad beschermde rechten in het buitengebied.

De heer had zo zijn eigen bezit, geheel of gedeeltelijk bijeengebracht in een leen- of laathof, maar daarnaast konden er in een woongebied ook kerk- en kloostergoederen zijn, waar een proost het beheer over voerde, of andere grootgrondbezitters die binnen en buiten de heerlijkheid verspreid bezit hadden die zij op hun beurt weer verenigden in een eigen hof, die eventueel ook buiten de heerlijkheid gevestigd kon zijn. Daarnaast waren er goederen die volledig vrij, eigen bezit vormden, allodia, of die een vereniging vormden, een eninghe, waarover een heer geen of minder rechten kon uitoefenen. Al deze goederen konden in één woongebied in principe volledig door elkaar liggen. Zij werden omzoomd door gemeenschappelijke gebieden, gemeinten, die werden gedeeld, elk woongebied voor zich, door inwoners van andere aanpalende woongebieden.

In één woongebied kon het dus zo zijn dat daarin woonachtige personen aan verschillende rechtstelsels onderworpen waren, respectievelijk dat het recht van een heer ook buiten zijn gebied kon worden toegepast. Zo mocht de heer van Herlaar geen recht spreken over buitenpoorters van 's-Hertogenbosch, die in het gebied van Herlaar woonden, maar anderzijds mochten inwoners van Waalre wel recht komen halen in Herlaar, alsmede ook zij die op elders gelegen eigen bezit van de Van Herlaars woonden⁹. Dat maakt dat een heerlijkheid, als daarvoor een juridische begrippenkader wordt gebruikt, moeilijk geografisch is af te bakenen.

Een heerlijkheid moet worden beschouwd als een verzameling van rechten. Daarbij is de ene heerlijkheid de andere niet. De inhoud van het recht kon tussen heerlijkheden minder of meer overeenkomen of verschillen. Volgens Smulders verschilde bijvoorbeeld het erfrecht van 's-Hertogenbosch en omgeving van dat van de omgeving van Oisterwijk en ook van het (Antwerps) recht dat in Eersel en Bergeijk werd

gehanteerd.¹⁰ De verschillen in het recht zoals een heer dat uitoefende zal ongetwijfeld ook met de activiteit van de desbetreffende heer zelf te maken hebben gehad. Zij hadden net als de kloosters of samenwerkingsverbanden van individuen, de mogelijkheid om kapitaal bijeen te brengen voor infrastructurele werken en andere investeringen. Sommige heren zorgden voor bedijking van gebied en ontleenden er schouwrechten aan of konden een windmolen realiseren en ontleenden er het recht op de wind aan. Dat is ongetwijfeld één van de redenen waarom de inhoud van het recht in onderscheiden heerlijkheden kon verschillen. Het heerlijkheidsbegrip was ook een dynamisch begrip, in die zin dat het in de loop van de tijd op inhoud evolueerde. Een belangrijke fase moet daarbij de ontwikkeling naar de vestiging van schepenbanken zijn geweest. Daar waar schepenen werden benoemd door een lokale heer, was de geografische ruimte van de heerlijkheid duidelijker. Maar geen heerlijkheid en dus ook niet de heerlijkheid Herlaar, is vóór de dertiende, veertiende eeuw, noch geografisch, noch inhoudelijk precies af te palen.

Datmunda

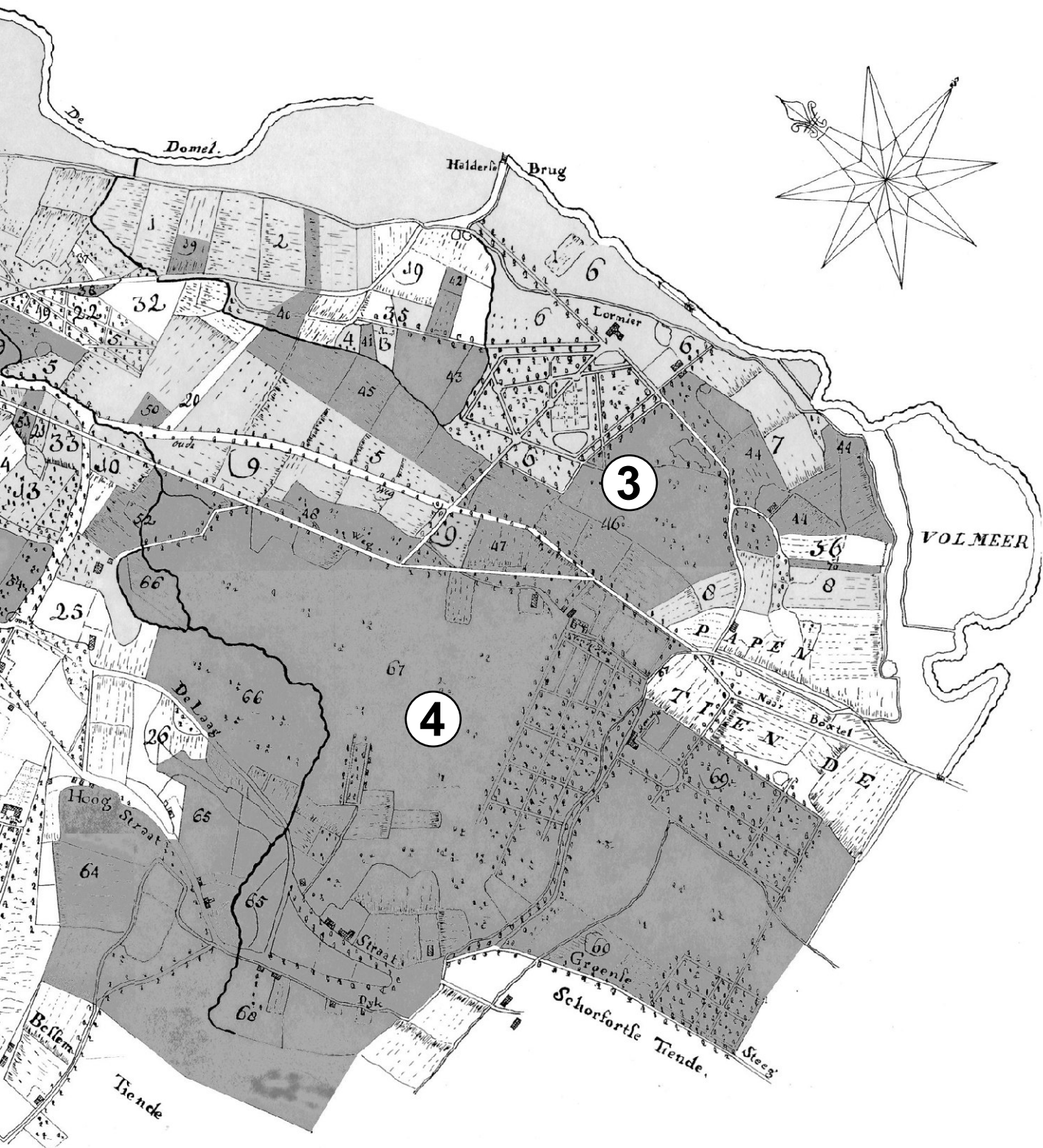
Hebben wij in juridische zin misschien een probleem bij het benoemen van een heerlijkheid, de bewoners van een gebied hadden dat minder. Men woonde in kleine geografische verbanden, in Herlaar, in Gestel bij Herlaar, in Vught, in Esch. Men kan een gebied dus ook duiden in haar sociaal of economisch verband. Esch en Vught zijn aanvankelijk nooit aangeduid als heerlijkheid maar zijn anderzijds ook nooit als onderdeel van de heerlijkheid Herlaar benoemd. Dat Herlaar zelf wel een heerlijkheid werd genoemd, had te maken met het feit dat de Van Herlaars zich daar metterwoon hadden gevestigd.¹¹

In de literatuur meent men wel dat het bezit van de jurisdictie in een aantal gevallen is afgeleid van de voogdschappen die sommigen uit de maatschappelijke bovenklasse verwierven over geestelijke goederen. Dat zou van toepassing zijn geweest in het geval van Herlaar, waar de heren Van Herlaar voogd waren over goederen van de abdij van Echternach. Mogelijk waren zij dat ook in Gestel voor "Luik". Daarom, maar misschien ook omdat de bisschop van Luik de overheer was van de Echternachse abdij, moesten de heren van Herlaar hun leengoederen in Luik verheffen en werd in Herlaar Luiks recht gehanteerd. Leenrechten konden alleen

worden uitgeoefend indien ze werden erkend, en dat geschiedde door deze rechten als een leen aan een overheer op te dragen.

Echternach had volgens het Liber Aureus dat omstreeks 1200 werd opgesteld in onze regio een reeks van goederen: in Ruimel, in Datmunda, in Thede, in Esch en in Leuetlaus. Het zijn goederen die in of vóór de achtste eeuw

Omstreeks 1772 was er verschil van mening over de vraag aan wie de tiendopbrengsten van een aantal percelen toevielen - aan de Duitse Orde (oude tiend, licht gekleurd) of aan de opvolgers in de nieuwe tiend, de Prins van Oranje (donker gekleurd) - zo ver opgelopen, dat deze kaart moest worden vervaardigd om de rechten van de één en van de ander vast te leggen. De "questieuze clampe Tiende", de omstreden tiendpercelen (de niet ingekleurde percelen) lagen verspreid door het Vughtse tiendgebied. Duidelijk zijn vier tiendklampen te zien die later de nieuwe tiend zouden gaan vormen: ten zuiden van het dorp (1), ten westen daarvan (2), een klamp ten oosten van de oude weg naar Bortel (3) en de laatste ontginningen in het zuiden (4). Klamp (1) is oorspronkelijk bezit van de Utrechtse abdij op de Hohorst. De klampen (2) en (3) hangen samen met de gift van Vught is getekend waartoe het geschil zich beperkte. De oude tiend strekte zich ook nog meer stroomafwaarts uit, richting 's-Hertogenbosch. Op deze kaart staat aan de noordelijke uitgang van de steenweg inmiddels verplaatste Sint Petruskerk. De afgebeelde huizenrijen daarbij zijn die van de Markt. De kaart is samengesteld naar aanleiding van de kaart van M. Rovers (waarbij spijtig genoeg de Oude en Nieuwe tiend in zijn legenda werden verwisseld), die eerder werd opgenomen bij het artikel van T. Kappelhof: Vught in de middeleeuwen. Het raadsel van de twee kerken, Vughtse Historische Reeks, dl 3.

aan Echternach waren geschonken, maar die in 1200 nog onder die namen gekend moeten zijn, het zou anders geen zin hebben gehad ze in die periode op te tekenen.¹² De ligging van Ruimel, Thede, Esch is bekend. Datmunda moet het gebied aan de monding van de Dat, de Dommel zijn, welk gebied geheel Vught moet hebben omvat.¹³ Leuetlaus omvat De Plaats en Het Loo, waarin ook het Echternachse cijnsgoed de Brouwmeer ligt.¹⁴ De huidige dorpskom van Sint-Michielsgestel, oudtijds aangeduid met "Gestel bij Herlaar gelegen", daarmee ook de eigenheid van beide plaatsen benadrukkend, was een eigenstandig goed.

We zijn gewoon de Dommel als natuurlijke scheiding te zien tussen Vught en Sint-Michielsgestel, maar zo gewoon is dat niet. Een rivier behoorde tot het woon/bedrijfsareaal. Een riviervisserij was immers een exploitatiegoed, belangrijk voor de voedselvoorziening. Dat zien we duidelijk bij Esch, waar het bezit van de abdij van Echternach onder meer bestond uit twee visgronden.¹⁵ Esch lag (en ligt) aan beide zijden van de rivier. In Boxtel loopt de Dommel dwars door het dorp en Bokhoven lag vroeger aan twee zijden van de Maas. Het zou dus niet vreemd zijn

als we zouden constateren dat Datmunda, zich ook uitstreckte aan twee zijden van de Dommel. In feite zien we dat in de ligging van de parochies.

Parochies

Een manier om de omvang van een heerlijkheid te bepalen is om naar de parochiegrenzen te kijken. Uit de tiendregisters kan de parochieligging worden opgemaakt. Ook in oude bronnen, zoals in de oudste Bossche Protocolen en de akten in het archief van het Groot Ziekengasthuis, worden de goederen vaak aangeduid met hun parochie, zodat ook daaruit de ligging van de parochies te traceren is. De gedachte achter het idee om de parochiegrenzen als indicatie te nemen, is dat parochiekerken vaak eigenkerken zijn, dat wil zeggen gesticht door een vooraanstaand lid in de samenleving, meestal de heer. Hij begiftigde die kerk dan met een beneficie, een bedrag voor het levensonderhoud van de pastoor, dat werd opgebracht uit de tienden op goederen die in die parochie waren gelegen. Zo vallen in die opvatting (clusters van) tiendgebieden samen met het parochiegebied en die weer met de heerlijkheid.

De oude tiend, de Lambertuskerk, de Duitse Orde en de heren van Herlaar hebben een onmiskenbare samenhang. Rechts achter het geboomte, bevond zich Zionsburg, waar vòòr die tijd de Commanderie van de Duitse Orde stond. Achter de rug van de fotograaf, langs de Taalstraat ligt Sophiaburg, dat de heren van Herlaar doteerden.

Nu weten we dat het gebied dat zich van Deuteren naar Vught toe uitstreckte, samen met het gebied waar het kasteel van Oud Herlaar werd opgetrokken, tot de parochie van St Lambertus behoorde.¹⁶ Ook het verder westelijk gelegen Cromvoirt behoorde tot de uitgestrekte Lambertusparochie. Gronden stroomopwaarts aan de Essche Stroom, te weten Mourik-het Eendje-Bleijendijk en het gebied rondom het Papenvan behoorde ook tot deze parochie.¹⁷ De hier afgebeelde tiendkaart omvat slechts een deel van Vught. Niet zichtbaar daarin is Bergenshuizen, vroeger Wergashuyse, aanpalend aan het wel afgebeelde zuidelijke gebied van de nieuwe tiend, een oud bezit van de heren van Herlaar dat tot na 1678 was "geënclaveert, rontsom in die Essche gemeint".¹⁸ Kijken we verder naar de afgebeelde tiendkaart en zien even af van het zuidelijke gebied, dan resteren nog drie andere tiendklampen van de nieuwe tiend. Zij behoorden tot de Sint Petrusparochie. Direct aan de zuidzijde van de dorpskom (1), bevindt zich een klamp, verder een kleine klamp ten westen daarvan (2), en een gebied dat zich ten oosten, in het Eendje, bevindt (3). Het gebruik van de aanduiding "nieuwe tiend" wijst erop dat de tiend werd gevestigd op nieuwe ontginningen, hetgeen zeker juist is voor het zuidelijke tiendgebied, maar misschien niet voor de andere drie gebieden.¹⁹ De oude tiend omvatte een uitgestrekt gebied van - de naam zegt het al - oude bewoningsgronden. Deze tiend behoorde aan de Lambertuskerk en is via deze kerk gekoppeld aan de Duitse Orde en daarmee - zoals we verderop nog zullen zien - aan de heren van Herlaar en via hen aan de abdij van Echternach. De nieuwe tiend lijkt in dit gebied te zijn opgenomen. De westelijke (2) en oostelijke (3) klampen mengen zich met de oude tiend.

Kerken

In beginsel zullen tiendgebieden, parochies en kerken gelijktijdig tot stand zijn gekomen. Willen we iets kunnen zeggen over de ouderdom van een parochie, dan zullen we naar de ouderdom van de kerk moeten kijken.

In de regio die wordt beschouwd, liggen de St. Michielskerk van Gestel, de St. Lambertuskerk van Gemonde, de St. Willibrorduskerk van Esch en de twee kerken van Vught, de St. Lambertus en de St. Petruskerk, de kapellen niet meegerekend. De oudste kerken zijn die van Gestel en Gemonde (vòòr 1100), de overige drie zijn van na 1100. Het stichtingskarakter valt op te merken

Aan de ligging van de kerken. De kerk van Gemonde ligt ver buiten de latere kern van het dorp en daarvan wordt vermoed dat zij op een cultusplaats is gesticht.²⁰ Heeft de kerk van Gemonde waarschijnlijk nooit in of nabij de dorpskern gestaan, die van Gestel ligt er midden-in, zij is om de kerk heen gebouwd.²¹ De overige kerken liggen - net als die van 's-Hertogenbosch - uit het midden. Met andere woorden: die kerken werden gebouwd toen zich een woonkern had gevormd. De kerstening in deze streken heeft vanaf de achtste eeuw in fasen plaatsgevonden. In de tiende eeuw werd de Lambertuskerk in Empel ingewijd. Ook de houten voorgangers van de Lambertuskerk in Gemonde en die van Sint-Michielsgestel zouden in die fase ingewijd kunnen zijn. Het gaat dan nog om pure kerstening, zonder dat de bisschop de intentie heeft ook rechtsmacht te vestigen. Dat laatste zou zich pas in de volgende eeuw gaan voordoen. In de elfde eeuw verwierven Luikse instellingen, kapittels en abdijen, welke kapittels en abdijen gesticht waren onder de Luikse bisschop Notger, in het noorden van het Luikse diocesis, en dus ook in onze regio, bezittingen en zijn daar kerken gaan bouwen. Na vestiging van deze kapittels en abdijen zouden zij ook de wereldlijke macht uit gaan oefenen.²² De kerk van Sint-Michielsgestel is in ieder geval vanuit die Luikse geestelijkheid gesticht.²³ De uitoefening van de wereldlijke macht zullen zij waarschijnlijk aan een derde, een Van Herlaar, hebben overgelaten. Beide Vughtse kerken lijken op grond van hun ligging en op grond van archeologisch onderzoek minder oud. De Lambertuskerk lijkt daarbij de oudste papieren te hebben en dat niet alleen op basis van haar patroniem.²⁴ De St. Petrus ligt tussen de St. Lambertus en Oud Herlaar in en het

Dergelijke heuvels - grafmonumenten - lagen er in de Romeinse tijd ook in Esch, Vught en Sint-Michielsgestel. Het zijn de "coude"-bergen (Fr), genoemd naar hun typische vorm als een opstaande elleboog. De namen vervormden van Collenberg tot Coudenbergen en Caluwenberg. Foto: www.redmarcus.be

zou dus logisch zijn geweest als Oud Herlaar in het tiendgebied van eerstgenoemde kerk zou zijn gelegen. Mechelien Spierings beredeneerde op grond daarvan dat de St.Lambertuskerk de oudste kerk moet zijn.

Het feit dat de St.Petruskerk later werd gebouwd, gelegen in de enclave van de nieuwe tiend, zegt iets over haar eigenstandige functie en positie binnen Vught.

In feite wordt hiermee geclaimd dat aanvankelijk geheel Vught onder de Lambertuskerk viel. De hypothese dat Datmunda eigenlijk Vught is betekent ook dat Vught Echternachs bezit was. Het zou logisch zijn als de Lambertuskerk door de lokale heer zou zijn gesticht, en dat zouden in onze hypothese de Van Herlaars moeten zijn geweest. Die stichting moet omstreeks 1100 hebben plaats gevonden.

Toponiemen

Toponiemen kunnen iets vertellen over de functie van een gebied of perceel. Bijzonder is evenwel dat voor zover ik kan nagaan - in Sint-Michielsgestel, Esch en Vught specifieke oude toponiemen voorkomen die uit het Frans afkomstig zijn, en die zich uitsluitend tot dit verspreidingsgebied beperken. In aanpalende gebieden, Boxtel, Vlijmen, Schijndel, 's-Hertogenbosch heb ik ze niet kunnen traceren, behoudens enkele nog oudere, algemene toponiemen met een groter verspreidingsgebied.

Juist de beperkte verspreiding ervan kan worden gezien als een aanwijzing voor de bestuurlijke samenhang van het gebied. Het zijn alle toponiemen die terug zijn te herleiden tot de periode vóór 1300. In Esch is de Peyser de visserij, zo blijkt uit de Bossche Protocollen, "pecheur" is visser. Het terrein in Esch is her en der golvend. Dat is ook nu nog heel goed te zien op Tongelen of Te Ongelen. "Ongeler" is in het Frans "golven". Postels, dat in later tijd werd verbasterd naar Poel(steege) en Spoel(steege) is afgeleid van "parcelles", de in perceeltjes verdeelde beemden. Spankert, de naam van een gemeint, is via "panker" afgeleid van "parquer" en is Frans voor omheinde graasweide. Baerschot, dat bestaat uit de twee woorden "barre", dat een afsluitboom is en "cote", dat heffing betekent, zodat Baerschot de oude tolplaats is. "Borne", is de grenspaal die in Esch de grens met Vught markeerde. De "Pikkensteeg", en "Pikkenhoeve", ook wel geschreven als "Biggenhoeve", geeft de oude grens aan met Belvert, omdat "pikken" is afgeleid van "picquer", (af)palen of scheiden.

Van de Swijmmol vermoed ik dat ze naar een

oliemolen duidt, een samenstelling van "'s-huile" en "moulin".

Ook in Vught zijn er toponiemen die uit het Frans afkomstig zijn. Bij Wergashuijse, - later Bergenshuizen - is het wel het meest duidelijk: daar zit het woord "verger" in besloten, dat boomgaard betekent. De tiend van Wergashuijse moet trouwens aan de heren van Herlaar worden betaald. Aan de noordzijde van Vught ligt Deuteren, dat vroeger "Euter" werd genoemd of naar het Frans "Oultre", dat andere- of overzijde betekent, of "Oultre-reen" dat de grens aan de overzijde betekent, de uiterste grens van het gebied dat we beschouwen.²⁵ In Sint-Michielsgestel vinden we "Ruimel", een samen-trekking van Ru (stroom) en Moulin (molen), Brouwmeer, dat is afgeleid van "Broyeur", een molen voor de vlasbraak. Leuetlaus is de samen-trekking van Lieu (de heertgang Plaats) en het in het Frans niet vertaalbare "het Loo". Al deze toponiemen kunnen worden verklaard uit het gebruik van het Frans door de adel, onder meer of misschien wel met name door de Van Herlaars.

De toponiemen worden lokaal gebezigd, maar er zijn er ook met een groter verspreidingsgebied. En die zijn daarom waarschijnlijk van een andere (oudere) oorsprong. Toponiemen als Bree, Zittert, Kater of Keiteren behoren tot deze categorie. Ook Collenberg, Koudenberg, Caluwenberg of Calverberch (Vught), komen uit het Frans; "coude" (bocht, elleboog) verwijst naar de typische vormen die de daar gelegen grafheuvels hadden. Een ander toponiem met wijder verspreiding is "munsel" of "munsala's" van het Franse "munir", dat "voorzien van" betekent²⁶, ongetwijfeld de lokale Tafel's van de Heilige Geest, de liefdadige voorziening voor de verzorging van zieken en ouden van dagen.²⁷ Het voorkomen van Franse toponiemen en de concentratie ervan vormt een indicatie voor de samenhang van het gebied waar de Van Herlaars bezit hadden en waar zij namens de abdij van Echternach actief waren. We kunnen nu de vraag trachten te beantwoorden hoe die enclave van de nieuwe tiend in Vught er is gekomen.

De abdij op de Hohorst

Hiervoor is gesteld dat de beide Vughtse kerken waarschijnlijk zijn gesticht nadat zich woonkernen hadden gevormd. Over die woonkernen hebben we oude gegevens. In 1006 namelijk schonk de Utrechtse bisschop Ansfried goederen in Vught aan de Utrechtse abdij op de Hohorst,

een heuvel bij Amersfoort, te weten de helft van een munt en tol, een kwart van Vugthout en het jachtrecht te Ruimel. De gift werd in 1028 en in 1050 herbevestigd.²⁸ Er is over de oorkonden waarin de giften werden vastgelegd veel geschreven, ze werden beurtelings als echt en onecht beschouwd, maar de inhoud ervan wordt tegenwoordig wel als juist gezien. Waar het ons om gaat is de ligging van deze goederen.

Het in de akte genoemde Vugthout werd in de discussies beurtelings aangezien voor Vught zelf, voor Cromvoirt of voor Udenhout, maar de tiendkaart raadplegend, lijkt het eerder de hierboven genoemde westelijke tiendklamp (2) te zijn geweest.

De ligging van de tol kan afgeleid worden uit latere afschriften van de akte van 1050. In twee varianten ervan wordt de ligging aangeduid in Enghte, tegenwoordig "het Eindje" aan de Essche Stroom in Vught.²⁹ Dat is dus hetzelfde gebied als waar Baerschot ligt, in de zuidelijke punt van het Eindje.³⁰ Het is uit Baerschot dat in 1604 nog, zowel een cijns aan de abdij van Echternach moest worden betaald, als aan de heer van Herlaar. En dat duidt er toch op dat de oudste eigenaar van de tol, de abdij van Echternach moet zijn geweest.³¹ Er werd een helft van munt en tol, respectievelijk een kwart van Vugthout vergeven. Niet duidelijk is wat die helft respectievelijk kwart dan inhield.

Waarschijnlijk ging het om de helft uit alle opbrengsten, tol-, cijns, en na vestiging van de kerk ook de helft respectievelijk kwart van de tiendopbrengst.

De gift vormt een vreemde combinatie van goederen, en een bezit dat moeilijk voorstelbaar zelfstandig en als één geheel exploitabel zal zijn geweest. De vraag is dus of de Hohorst hier wellicht nog méér goederen bezat, bijvoorbeeld in de vorm van een uithof, en dat de giften een aanvulling hebben gevormd op reeds bestaand bezit. Die vraag kan niet rechtstreeks positief worden beantwoord, omdat er geen documenten zijn die daar een indicatie voor vormen. Maar als dat het geval is geweest, dan komt uitsluitend het kleine gebied van de nieuwe tiend (1) ten zuiden van de dorpskern daarvoor in aanmerking. Daar kwam immers de Sint Petruskerk te staan, waarvan het patroniem sterk in de richting van de Utrechtse kerk wijst. Over de ontwikkeling van de uithoven van de abij op de Hohorst, de abdij die overigens in 1050 werd verplaatst naar Utrecht-stad en daar werd voortgezet onder de naam van de Sint Paulusabdij, is uit vergelijkbare situaties meer bekend.³²

Een proost in Vught?

Het is volgens verhalende bronnen bisschop Ansfried geweest, die omstreeks het jaar 1000 op een heuvel, de Hohorst bij Amersfoort, een klooster bouwde. Er wordt wel gesteld dat Ansfried de Hohorst begiftigde met de goederen uit eigen bezit, die hij hier als graaf in Texandrië zou hebben gehad, maar dat is speculatief. Opmerkelijk is dat de abdij van Echternach niet alleen in Ruimel en Vught goederen had, maar ook in Driel³³ en dat de begiftiging door Ansfried behalve de goederen te Ruimel en Vught eveneens goederen in Driel omvatte.³⁴ Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat de abdij van Echternach vòòr het jaar 1000, aan de Utrechtse bisschop goederen in Datmunda beschikbaar heeft gesteld. De abdij had immers een speciale band met Utrecht omdat haar stichter, Willibrord, zich in zijn tijd in Utrecht had gevestigd. Het doel van die gift moet zijn geweest om Ansfried in staat te stellen, daar een uithof in te richten, welke uithof door hem vervolgens aan de door hem opgerichte abdij op de Hohorst werd overgedragen.³⁵

Ansfried stond aan de wieg van een nieuwe ontwikkeling in de kerk. In het begin van de elfde eeuw ontwikkelde zich onder invloed van de kloosterhervormingen een beweging die de leefregel van Benedictus introduceerde. Die leefregel van Benedictus hield een bestaan in als monnik met een meer ascetische leefstijl in afzondering, in tegenstelling tot de meer op de wereld gerichte leefstijl die de "canonici", de kanunniken, hanteerden.³⁶ Het was bisschop Ansfried die voor het eerst afweek van de Akense leefregel en met de monniken op de Hohorst leefde naar de Benedictijner regel. Daar op de Hohorst bouwde hij cellen bijeen tot een claustrum en plaatste er een abt over aan. Ansfried gaf bij zijn kloosterstichting blijk van een bijzonder grote aandacht voor de verzorging van de armen en de zieken en bracht 72 pauperes onder in een hospitaal.³⁷ Een dergelijk claustrum heeft ook bij de Petruskerk in Vught bestaan en zoals we later nog zullen zien is er ook aanleiding om een hospitaal te veronderstellen. De investituurstrijd, het conflict tussen Paus en Keizer over de onafhankelijkheid van de Paus, ging ook aan de Sint Paulusabdij niet voorbij en verschaft de abdij meer autonomie. In de twaalfde eeuw volgde daarop de Siegburger hervormingsbeweging, dat een bestuurlijk georiënteerde beweging was, die vooral de positie van prior en proost in de abdijorganisatie betrof.³⁸ De proost behartigde de stoffelijke belangen van

de kloosterlingen en hij nam lange tijd in het klooster de tweede positie in na de abt. De proost verdween echter uit de interne klooster-sfeer en ging extern wonen. Bij de Sint Paulusabdij werd de nieuwe organisatie omstreeks 1150 ingevoerd. Ook de proosdijen op de oorspronkelijke vestigingsplaats van de abdij, de Hohorst en de proosdij in Driel vertoonden een hoge mate van zelfstandigheid, mede als gevolg van de begiftiging met specifieke goederen door instellingen van de Utrechtse kerk. Door deze specifieke begiftiging ontstonden specifieke doelvermogens, verzameld in de uithoven, die los van de bisschop konden worden beheerd.³⁹ Zo ging het bij de uithoven van de Sint Paulusabdij in Driel en nabij Amersfoort op de Hohorst en zo is het mogelijk ook in Datmunda gegaan. Voor het beheer van de claustra werden afzonderlijke functionarissen aangesteld, die zich in de loop van de tijd steeds meer op de buitenwereld gingen richten en die zich steeds minder onderdeel gingen vinden van de gemeenschap waar zij verantwoordelijk voor waren. Zij waren geneigd zich het nodige aan prestige aan te meten, onder andere tot uitdrukking komend in hun fraaie woningen.⁴⁰ In Datmunda zouden Daniël en/of Boudewijn van Vught de kloostervertegenwoordigers kunnen zijn geweest.

Bij die ontwikkeling kwam dat het beleid van de abdij sowieso al gericht was op geleidelijk terugtrekken uit de verderaf gelegen gebieden, om daarin de directe exploitatie op te geven. De proosten werden lokaal daarmee steeds belangrijker. Datmunda won door deze uithof in aanzien en kreeg de naam van haar belangrijkste inwoner. Deze ontwikkeling kan de legitimatie zijn geweest voor het eigenstandig optreden van Daniël en vooral van Boudewijn van Vught. In de dertiende eeuwse akten waarover we beschikken zijn er eigenlijk geen sporen die specifieke afhankelijkheid van de Utrechtse bisschop of abt suggereren.

Daniël van Vught, vir nobilis

Een heer van Vught is bekend uit een akte van 1219, als Boudewijn, "dominus de Vucthe" getuige is bij de opdracht van een kerkgoed aan de kerk van Oirschot ten behoeve van de abdij van Postel.⁴¹ Verder werd Boudewijn van Vught alleen in een akte van 1257 als "vroeger heer" aangeduid.⁴² Toch waren de leden van het geslacht Van Vught geen heer in de zin van een bezitter van een heerlijkheid. Zij werden met "vir nobilis" aangeduid, hetgeen verwijst naar een

positie als geestelijk heer.⁴³ De eerste Van Vught die we in de oorkonden tegenkomen is Daniël van Vught, als getuige bij de stadrechtverlening aan 's-Hertogenbosch in 1185. De Van Vughts waren als "vir nobilis" ongetwijfeld vermogend en van adel en zij hadden in Vught (en ook in Oirschot) ook zeker allodiaal bezit. Zij moeten wel een relatie hebben gehad met de abdij op de Hohorst, want het eigen bezit van het geslacht Van Vught ligt opvallend dicht in de buurt van het abdijbezit en wel op twee bijzondere plaatsen, te weten in Maasmond, wat blijkt uit een akte van Berne⁴⁴, en in Oosterbeek, wat blijkt uit de schenkingsakte van bisschop Adelbold aan de Hohorst.⁴⁵ Dat kan welhaast geen toeval zijn en men krijgt stellig de indruk dat de Van Vughts de abdij van Sint Paulus hebben gevolgd in haar bezit.

De Vughtse Sint Petruskerk en de Machutusverering

Er zijn nog meer sporen die naar Utrecht wijzen. Zo is er de opmerkelijke Machutusverering die in Vught bij de kerk van St. Petrus plaats vond. Sint Machutus werd in verschillende plaatsen in Nederland en zo ook in Vught aangeroepen bij groeistoornissen bij kinderen, vermoedelijk Engelse ziekte. De verering van Sint Machutus vond in Utrecht plaats in de Jacobikerk, maar ook in de Sint Pieterskerk. In die Utrechtse Sint Pieterskerk kon bij het graf van de heilig verklaarde bisschop Bernold, dezelfde die in 1050 de Sint Paulusabdij haar bezit in Vught bevestigde, om genezing worden gesmeekt. Het is daarom goed mogelijk dat de Vughtse Sint Pieter via deze relatie aan haar patroonheilige is gekomen.⁴⁶

Middeleeuwse ziekenzorg is een mengeling geweest van medisch handelen en gebed. Deze combinatie zal ook ten grondslag aan de bedevaarten naar de Sint Pieter in Vught hebben gelegen. In het genezingsritueel werden de kinderen onder het zeggen van gebeden drie-maal rond de kerk gedragen. Het is mogelijk dat zich hier een hospitaal bevond. We kennen nog twee dertiende eeuwse Boudewijns die mogelijk met Vught en met ziekenzorg in verband kunnen worden gebracht. Het idee dat er in Vught sprake was van een hospitaal wordt verder versterkt door de belangstelling die de Duitse Orde in 1232 had voor deze plaats, maar op deze aspecten kom ik later nog terug.

Hiervoor werd besproken dat de Sint Petruskerk later werd gebouwd dan de Lambertuskerk. Als we ervan uitgaan dat de kerk als abdijkerk werd

gesticht, is het natuurlijk niet vreemd als zij tussen Oud Herlaar en de Lambertuskerk in werd gepositioneerd. Dat er dan een oudere voorloper is geweest, is niet onaannemelijk, immers in de tijd dat de uithof gevestigd werd, zal er ook wel een kerk zijn geweest. De Van Herlaars waren toen nog niet hier gearriveerd en evenmin de Van Vughts. De kloosterlingen (cenobieten) en de van hen afhankelijken, de cnodeelingen, zullen toch érgens gekerkt moeten hebben. In 1399, toen de kerk werd overgedragen aan het Kapittel van Eindhoven, bleek de hertog van Brabant voogd van de Sint Petruskerk te zijn⁴⁷, ongetwijfeld als gevolg van de bemoeienis die hij in 1232 in Vught nam. Het is voorstelbaar dat de abdij en haar proost gaandeweg voor de inwoners van het dorp steeds meer aan belang heeft gewonnen en daardoor gezag heeft verworven, reden waarom de naam Vught voor de hele locatie werd gebruikt. Gaandeweg heeft de abdij zich uit het directe beheer van de goederen, kerk, claustrum, hospitaal, teruggetrokken en is de aanwezige proost de goederen voor zichzelf gaan exploiteren. Het is niet onmogelijk dat Daniël van Vught dit proces nog heeft meegemaakt. Boudewijn heeft deze situatie aanvankelijk kunnen consolideren, tot hij slachtoffer werd van de machinaties van de hertog.⁴⁸

Al met al blijft de vraag wat de bestemming was van de andere helft van de schenking van 1006, en of er verdere aanwijzingen zijn voor Echternachse goederen.

Hildebaldenses moneta

De helft van de Vughtse tol en munt werd door de Utrechtse bisschop Ansfried aan de abdij op de Hohorst geschonken. Het vermoeden werd al uitgesproken dat deze tol en munt niet uit het eigen bezit van Ansfried werd geschonken, maar uiteindelijk afkomstig was uit het bezit van de abdij van Echternach. Kan de andere helft bij de abdij van Echternach zijn gebleven? Hierboven is al aangegeven dat uit Baerschot (barre=barrier, schot=heffing) een cijns aan de abdij moest worden betaald, zowel als aan de heer van Herlaar. Ook de volgende waarneming versterkt het vermoeden dat Echternach in beeld bleef.

Een deel van de cijnsen op goederen in de cijnslijst van Echternach moest halverwege de dertiende eeuw worden betaald in Hildebaldensis penningen. Het gaat om enkele posten in Deurne, Waalre en Valkenswaard. De muntsoort wordt ook in 1235 genoemd bij een transactie

betreffende cijnsen in Poppel die van Petronilla van Herlaar waren. Het is bijzonder dat de abdij van Echternach in deze muntsoort rekende omdat in deze periode vooral de Leuvense en Keulse penningen gebruikt werden. Nog opmerkelijker is dat ook Petronilla bij haar cijns juist in deze muntsoort rekende. Kennelijk vormde de Hildebaldensispenning voor de abdij en voor de Van Herlaars een betrouwbare eenheid.

Het slaan van munten was voorbehouden aan de hoogste bestuurlijke macht, de koning. Er bevonden zich al vroeg koninklijke muntplaatsen in Tiel, Deventer en Maastricht. Niettemin was het in de volle Middeleeuwen ook aan enkele abdijen toegestaan zelf munten te slaan. Echternach was daartoe door Otto III in 992 reeds toegelaten. Het octrooi van 922 werd verleend onder bisschop Hildebald en dit zouden de penningen kunnen zijn die hier in Brabant aan de abdij betaald moesten worden. Er zit tijdsruimtelijk echter een fors gat tussen het jaar van dit octrooi en het jaar van de betalingsverplichting. Dat is echter niet geheel ongewoon. De abdij placht in de kohieren ook veel oude gegevens vast te houden, zoals onder meer de muntsoort.⁴⁹ Het zal dus zo zijn geweest dat uit de genoemde goederen in de tiende en elfde eeuw moest worden betaald in deze Hildebaldensispenning, maar dat de penning in het begin van de dertiende eeuw alleen nog maar als rekeneenheid op deze goederen werd gehanteerd. Betaling van lasten aan Echternach en aan Petronilla van Herlaar, uitgedrukt in deze penning, legt daarmee een relatie tussen onze regio en de abdij van Echternach als muntproducent. De akte van 1006 zet de abdij neer als muntproducent, en als er in Vught ooit gemunt is, dan ligt het voor de hand dat de abdij daar op basis van haar octrooi de mogelijkheden voor heeft gehad.

Munt en tol

Van Echternach zijn munten bekend uit de periode 1028-1155, geslagen onder verschillende abten. Uit: R. Weiler: Les monnaies luxembourgeoises, Leuven 1977.

Van de Echternachse muntslag is uit de eerste tijd een penning bekend, waarop aan de ene

zijde Willibrord als beeldenaar staat, op de andere zijde het (karolingisch) kruis. Het rand-schrift luidt natuurlijk WILLIBRORD en ATERNACUS, en het kruis is getooid met de letters P-S-E-T, hetgeen voor Petrus staat. In de daarop volgende perioden zijn andere munten geslagen met verschillende beeldenaren, onder andere met abten. De laatst beschreven munten dateren uit de tijd van abt Godfried (1123-1155).⁵⁰ Munt en tol gaan in de Middeleeuwen meestal hand in hand. Dat is natuurlijk ook logisch, want de tol vormde een belangrijk verzamelpunt voor zilvergeld. Het omsmelten daarvan naar een eigen muntsoort bevorderde de regionale handel, want leverde een regionaal herkenbare munt op. De vraag wie de Vughtse tol beheerde is niet rechtstreeks te beantwoorden, maar de Van Herlaars gooien wel hoge ogen. We weten dat de Van Herlaars te eniger tijd inkomsten hadden uit een tol in Nijmegen⁵¹ en een in Zuilichem. Zij hadden bezit in diverse plaatsen die gelegen waren aan de grote rivieren (Ammerzoden en Poederoijen onder andere) en wekken daardoor sterk de indruk zich overwegend met de handel bezig te hebben gehouden. Muntslag en tol tonen dat er de nodige handelsbeweging was. Kupper wijst erop dat in Luikse muntrechtverleening tol, munt en marktrechten gelijktijdig werden verleend.⁵² Dat marktrechten daar bij horen is in principe niet vreemd. We zullen nog zien dat de heren van Herlaar in Vught en Sint Michielsgestel in de veertiende eeuw op het terrein van de handel actief zijn geweest, onder meer door de bevordering van de linnenproductie, de oprichting van watermolens, en het graven van een haven in Vught. Een handelsoriëntatie is hen nooit vreemd geweest. Tot welke periode de muntslag in Vught is gehandhaafd, is met geen mogelijkheid te zeggen. Wel weten we dat ook de bisschop van Utrecht (en ook die van Luik) over muntrecht beschikten.

De muntslag van de Utrechtse bisschop nam tegen het midden van de elfde eeuw onder Bernold en Willem een hoge vlucht, vooral nadat de bisschop in 1040 de grafelijke rechten over grote gebieden ten oosten van de IJssel had gekregen en daardoor behalve in Utrecht zelf ook te Deventer en Groningen kon munten.⁵³ Een munt in Vught past daarmee uitermate goed, niet alleen in het beeld van de continuïteit van het gebiedsbeheer van Echternach naar Utrecht, maar ook in het muntbeleid van de bisschop. De elfde, maar bij uitstek de twaalfde eeuw wordt als muntarm geschetst. De muntomloop is

beperkt en er werden slechts kleine munten geslagen, met een heel beperkte waarde. Geen wonder dus dat in Vught en omgeving nog geen oude Echternachse munten zijn gevonden. Er zijn wel een aantal niet te plaatsen muntjes die qua type aansluiten bij de Utrechtse munten. Of die niet te plaatsen muntjes uit Vught afkomstig zouden kunnen zijn, is misschien niet meer vast te stellen.⁵⁴

In de laatste decennia van de 12e eeuw is er in de Noordelijke Nederlanden weer enige opleving in de muntslag. In Utrecht en Deventer wordt dan nog steeds gemunt, maar ook de graven van Holland (Dordrecht) en Gelder (Arnhem) voegen zich daarbij. In de dertiende eeuw neemt ook de productie door de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen toe.

Er werd uiteindelijk op veel buitenplaatsen gemunt⁵⁵, en wel in zoveel plaatsen dat hertog Jan III in 1313 in het Waalsch Charter beloofde slechts te munten in de vrije steden. Munten werden vanaf die tijd vooral in de steden geslagen, goed gecontroleerd door de hertog, want handhaving van de intrinsieke waarde van de munt was erg belangrijk. Als er in Vught is gemunt, is dat in ieder geval de einddatum geweest.

Voorlopige conclusie

Ondanks de fragmentarische gegevens waarover we beschikken, lijkt toch het vermoeden gewettigd dat in het oude Datmunda, een domein dat in 699 aan de abdij van Echternach werd geschonken, rond het jaar 1000 een enclave werd gevormd, waarop een uithof van de Utrechtse abdij op de Hohorst, de latere Sint-Paulusabdij werd gevestigd. De proosdij daarvan raakte waarschijnlijk rond 1150 of 1200 in handen van het geslacht Van Vught. Buiten deze enclave behield de abdij van Echternach haar bezit, beheerd door de Van Herlaars. Zoals ook elders is gebeurd, verwierven de Van Herlaars in Vught eigen bezit.⁵⁶

In een volgende bijdrage wordt de geschiedenis doorgetrokken en wordt ingegaan op het conflict van de Lambertus- en Michielsmannen, maken we aannemelijk dat er al veel eerder dan tot nu toe werd aangenomen in Vught sprake was van de Duitse Orde en laten we zien dat de heer van Herlaar daarbij betrokken raakte. We bespreken verder enkele zaken met betrekking tot het kasteel Oud-Herlaar, de splitsing van Herlaar en geven wat meer opheldering over het oude raadsel van de zogeheten "calandercijns". Al met al moet dat het beeld geven dat het huidige

Vught en Herlaar in oorsprong één geheel vormde, welk geheel in de loop van de veertiende eeuw steeds verder ontvlochten raakt als gevolg van hertogelijke politiek en Bossche dadendrang. Zo rond 1400 wordt Herlaar een gehucht van Vught genoemd.⁵⁷

Dat is voor oudere Gestelnaren misschien niet zo leuk, en ook maar een deel van de realiteit.

De in de veertiende eeuw opgekomen (vlas)

industrie was voor zowel Vught, Esch en Sint-Michielsgestel van groot belang. De centrale marktfunctie moet in Vught hebben gelegen, dat als tegenhanger van de Bossche marktfunctie aanzien moet hebben gehad.

De troost voor de Gestelnaren is dat het de Van Herlaars zijn geweest die daarin een spilfunctie hebben gehad.

- 1 MHM Spierings: Het blockhuis van Goosen Kock. De artikelen verschenen in Brabants Heem, maar zijn ook gebundeld in MHM Spierings: "Om en in de vrijdom van 's-Hertogenbosch", 1982.
- 2 De belangrijkste bijdrage over de geschiedenis van Vught is van de hand van T. Kappelhof: Vught in de Middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken. In: Vught Vanouds, Vughtse Historische Reeks (VHR), dl 3, 1995
- 3 T Kappelhof stelt "dat de heren van Vught een allodium bezaten dat zich uitstreckte tussen de watermolen van Herlaar en de Maas". Daarnaast was er ook elders verspreid bezit. B Aarts neemt die visie over. T. Kappelhof: Vught in de Middeleeuwen, pag 22. B Aarts: Maurick en de Vughtse Middeleeuwen. In Vught Onvoltooid Verleden, VHR dl 8, 2003.
- 4 Sanders, Heerlijkheden en domeinen, pag 47. Zie ook MMP van Asseldonk, De Meierij van 's-Hertogenbosch : de evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832, pag 38.
- 5 MMP van Asseldonk, pag 23
- 6 Een opgave naar de stand van 1380 is opgenomen in: MHM Spierings: De leenhof van mijnen Jonker van Perweys. Brabants Heem/In en om de Vrijdom.
- 7 Bijvoorbeeld als voogd over domeingoederen van de abdijs.
- 8 MMP van Asseldonk, pag 38
- 9 Over het recht komen halen, zie Camps: ONB, pag 443 (in 1276)
- 10 F.Smulders: Dirk Berthout van Vught. In De Kleine Meierij, 1958, jg 12, nr 6, pag 11.
- 11 Gesteld wordt wel dat de adel in de elfde eeuw zich ging noemen naar het huis dat zij bezat, en haar rechten daar aan koppelde door de primogenituur. Het is niet zeker dat de Van Herlaars steeds het kasteel Oud Herlaar als uitvalsbasis hadden.
- 12 HPH Camps: Oorkondenboek van Noord Brabant, 1979, pag 2, 10 en 15. Het Liber Aureus Epternacensis is een handschrift uit eind 12^e eeuw. Dat de oude namen nog gekend moeten zijn lijkt vanzelfsprekend. Het betekent niet automatisch dat deze namen rond 1200 nog in gebruik waren. Zo is de aanduiding Datmunda, Dommelmund te weinig specifiek om een bepaalde locatie daarin aan te geven.
- 13 De naam "Dommel" is volgens Sprenger de Rover afgeleid van Duthmala.
- 14 RATH van Aart: Een theorie over enkele Gestelse toponiemen. In: De Heertgang, jrg 14, okt 2008.
- 15 RATH van Aart: Esch en Echternach (nog niet verschenen)
- 16 Zie HJM van Rooij, Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, 1963. Ingang via de Index van Plaatsnamen, onder "Vught". Voorts: Explicatie van de Carte figuratief, BHIC, Documenten Vught.
- 17 De door M.Rovers bewerkte kaart van landmeter Verhees is opgenomen bij het artikel van T. Kappelhof: Vught in de Middeleeuwen. Kappelhof meende op basis van die kaart dat de St Petruskerk in het tiendgebied van de Oude Tiend lag. Bij vergelijking met de "Explicatie van de Carte figuratief", de uitleg die bij de tiendkaart hoort, kan worden vastgesteld dat Rovers een fout heeft gemaakt in de legenda en de Oude en de Nieuwe Tiend heeft verwisseld. Zie de gedeeltelijke transcriptie van de Explicatie, uitgegeven door HLP Eijkemans en AMA van Geloven, 1989, BHIC. Deze vergissing heeft nogal consequenties voor latere publicaties die op het artikel van Kappelhof steunen. Dat de donker gekleurde vlakken in de tekening van Rovers de nieuwe tiend omvatten kan ook worden vastgesteld uit de Bossche Protocollen, waar bijvoorbeeld Schorvoort in 1652 en in 1402 onder de parochie van Sint Peter valt (Esch R1256 fol 523v resp Den Bosch. R. 1182 fol. 371), maar er zijn meer voorbeelden. Zie hiervoor de aantekeningen van F.Smulders mbt Esch in het BHIC.
- 18 GA 's-Hertogenbosch: Bossche Protocollen, Esch R27 fol 69v. Zie ook regesten van F.Smulders in het BHIC.
- 19 De tiendklampen zijn in de tekst genummerd (1), (2), (3) en (4) voor een duidelijke gebruik verderop in de tekst.
- 20 Daarover zijn ook andere theorieën. Zie bv P Arts: De grootte van de parochies in het hertogdom Brabant in de eerste helft van de zestiende eeuw. In Noordbrabants Historisch Jaarboek 1999, pag 153 en de daar opgenomen verwijzingen.
- 21 De eerste (tufstenen) kerk in Gemonde dateert van rond 1100. De houten kerken die daaraan vooraf zijn gegaan zijn uiteraard ouder. Glazema is bereid de suggestie over te nemen dat zij terug gaan tot de 8^e eeuw. De bakstenen kerk van Gemonde is in 1824 afgebroken. P.Glazema, Het kerkhof te Gemonde, Berichten ROB 1954. Voor de kerk van Sint-Michielsgestel gelden dezelfde dateringen. WHTh Knippenberg: Opgravingen bij de Oude Toren te St Michielsgestel, Berichten ROB 1962-1963.
- 22 AJ Bijsterveld: Van Texandrië naar De Kempen. Het noorden van het bisdom Luik in de volle Middeleeuwen. In: Brabants Heem, pag 69-70.
- 23 Welke Luikse geestelijkheid zich in St.Michielsgestel vestigde is niet geheel duidelijk. Schutjes: Geschiedenis van het bisdom, pag 74 meent op basis van een akte uit 1147 dat dit het St.Janskapittel was, maar Camps: ONB pag 78 stelt (nota bene op gezag van Schutjes) dat betreffende akte uit 1147 op Moergestel betrekking heeft. Van Asseldonk meent dat het Lambertuskapittel zich in Sint-Michielsgestel vestigde. Het leenverhef van Herlaar vond steeds plaats voor de "Kromstaf van Luik", zodat de stichting ook rechtstreeks onder de verantwoordelijkheid van de Luikse bisschop kan hebben plaats gevonden.
- 24 WHTh Knippenberg. De twee oudste kerken van Vught. Berichten ROB 1964. Knippenberg dateert de Lambertuskerk heel voorzichtig op 11^e - 14^e eeuw, waarbij de 11^e eeuw met veel vraagtekens is omgeven. Over drie koorafsluitingen in de Lambertuskerk is hij daarentegen heel stellig: vóór 1300. Het is in de tijd van het onderzoek niet mogelijk geweest verder na te gaan of er ook houten voorgangers van de kerk zijn geweest.
- 25 "Reen" betekent grens of grensgebied (Van Asseldonk, pag 44). Op de grens van Esch en Boxtel ligt de Essche Reen.
- 26 Het woord "mun" kan ook zijn afgeleid van "munster", klooster of kluis.
- 27 In zaalgasthuizen. Haanwijk verklaarde ik in "Toponiemen" (zie noot 14) als Amerwijk. In het licht van het voorgaande is er ook een alternatieve verklaring. In Haanwijk woonde Jan van Haanwijk, provisor van de Tafel van de Heilige Geest. Het lijkt ook mogelijk Haanwijk te verklaren uit "âme-wijk", waarin "âme" letterlijk "geest" betekent (zie ook de Haen van Enschoot, Camps ONB, pag 1052). Overigens hou ik wel vast aan de verklaring van het woord "amer" als aanlegplaats. "Amarrer" is immers aanmeren.
- 28 Camps: ONB, pag 42-48. Camps nam de teksten niet volledig over. De volledige teksten zijn als bijlagen opgenomen in CJC Broer: Uniek in de Stad.

- 29 Camps, ONB, pag 48. Versie C dateert van 1530, en is volgens Camps schijnbaar afgeschreven van het origineel. Volgens Camps is de oorkonde een falsum, maar Broer (Uniek in de Stad, Utrecht, 2000, pag 345-346) deelt die mening niet.
- 30 Niet te verwarren met de latere Vughtse Tol aan de weg van 's-Hertogenbosch naar Luik, welke na de aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best in 1737 naar die doorgaande straatweg is verplaatst.
- 31 Bossche Protocolen, Esch R1476 fol 44.
- 32 CJC Broer: Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort. Utrecht 2000.
- 33 Camps, ONB, pag 203 ev
- 34 en Oosterbeek, welke laatste plaats ook voorkomt in de overeenkomst van 1257, gesloten met Boudewijn van Vught.
- 35 Broer meldt, pag 83, dat Ansfried uit eigen bezit schonk, maar ook uit bezit van de Utrechtse kerk zelf.
- 36 Broer, pag 95.
- 37 K. van Vliet: In kringen van kanunniken, 2002, pag 230-231.
- 38 Broer, pag 157 ev.
- 39 K. van Vliet, pag 422-425.
- 40 K. van Vliet, pag 312-313
- 41 Camps: ONB pag 185.
- 42 Camps: ONB pag 347.
- 43 Camps: ONB pag 236 (1232). Voor het begrip "nobilis" ga ik af op de verklaring die F Prims, Geschiedenis van Antwerpen, pag 118-119, daaraan geeft. Het begrip "dominus" wordt in meer situaties gebruikt om een geestelijke aan te geven. Zo is Joh. Kepken aan het begin van de 15^e eeuw "dominus" van Empel en Meerwijk, maar geen heer van deze heerlijkheid.
- 44 Hetgeen kan worden afgeleid uit een akte van Berne, waarbij Daniël Orscathe, ridder en zijn kinderen afstand doen van alle goederen die Jordanus van Berna, ridder, in leen hield van heer Balduinus van Vuchte tussen Masemunde en Heusdenedamme. Van Bavel, Regesten Abdij van Berne, nr 67.
- 45 CJC Broer, Uniek in de stad, pag 248. In 1257 blijkt Boudewijn van Vught allodiaal bezit te hebben in Oosterbeek, Camps: ONB, pag 347. Terzijde: In 1203 (na het conflict tussen beiden) werd de hertog van Brabant door de graaf van Gelder met goederen te Oosterbeek beleend, maar enig verband met de heren van Vught is (nog) niet te zien. Sassen : Inventaris nr.3
- 46 In het 17^e eeuwse kerkboek Rituale Romanum is een uit Utrecht afkomstige zegen opgenomen, waarin drie heiligen worden aangeroepen: Machutus, Quintinus en de heilig verklaarde Utrechtse bisschop Bernold,. Ook Quintinus bemiddelde bij ziekte: hij was met name gespecialiseerd in waterzucht. Het driemanschap werd ook in Esch vereerd. ADA Monna: Zwerftocht met middeleeuwse heiligen, Amsterdam 1988, pag 152.
- 47 T Kappelhof: Vught in de Middeleeuwen, pag 12.
- 48 De naam Boudewijn komt in de bestaande reconstructies van het geslacht Van Vught verder niet voor. Boudewijn kan dus een nieuwe benoeming zijn vanuit de abdij. In deze periode is er ook een Utrechtse bisschop van die naam. Mogelijk zijn de naamgevingen ook geïnspireerd door "helden" in de kruistochten. Zo waren er verschillende koningen van Jeruzalem met deze naam. De moeder van één van hen, Ida van Bouillon, was een dochter van Godfried met de Baard, die ook Godfried III van Brabant als kleinzoon had.
- 49 Dat was bv ook het geval in het Echternachse cijnsboek van 1579, in welk jaar de Keulse penning niet meer bestaat, maar als rekeneenheid wordt gehanteerd. Zie mijn bijdrage Esch en Echternach (nog te verschijnen)
- 50 E. Bernays en J Vannérus, Histoire numismatique de Comté puis Duché de Luxembourg, Brussel 1910 (Univ v Tilb). De penning is slechts uit enkele muntvondsten bekend en is in deze omgeving nog niet opgedoken.
- 51 Lacomblet: Urkundenbuch nr 454 (band 26)
- 52 JL Kupper: Liège et l'eglise impériale XIe-XIIe siècles, pag 454.
- 53 E. van Gelder : De Nederlandse munten, 1972, pag 19.
- 54 Van Gelder, pag 23-24
- 55 E. Bernays, op cit, noemt er verschillende.
- 56 In dit verband wordt het woord toeëigening of usurpatie wel gebruikt, maar het is de vraag, of de negatieve bijklank die de begrippen hebben, niet moet worden genuanceerd.
- 57 In 1394 trad Jean de Molnere aan als abt in Averbode; van hem wordt in Monasticon Belge dl IV Brabant, 3^e vol, pag 648 gezegd dat hij was geboren in "Herlaar, hameau de Vucht". De schrijver plaatst beide plaatsen in het canton Mechelen, maar Jan de Moelnere is in Sint-Michielsgestel bekend.